

81.2.

Узб. 2
849
Уз. 23
4

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAHSUS

СТАБАНИМ ВАЗИРАИГИ

МИРЗО УЛУГБЕК НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ

ММХ

ЎЗБЕК ТИЛИ МОРФОЛОГИЯСИ

ФЕЪЛ

(МАЪРУЗА МАТНААРИ)

ТОШКЕНТ - 1999

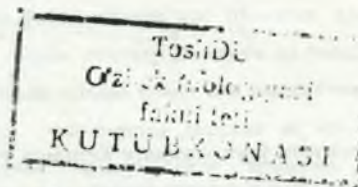
Ушб. 2
49
5-23

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Мирзо Улуғбек номидаги Тошкент давлат университети

ЎЗБЕК ТИЛИ МОРФОЛОГИЯСИ

ФЕЪЛ

(МАЪРУЗА МАТНАЛARI)

ТОШКЕНТ - 1999

Ушбу китоб ўзбек тили морфологиясининг "қизил" бандига оид
асосий маълумотлар маъруза матнлари шаклида мухтасар баён қилиб
берилган. Маърузалар матнига давлат таълим андозасига мувофиқ тузилган
янги ўқув дастури асосида тартиб берилган.

Мазкур маъруза матнлари давлат университетлари ўзбек
филологияси факультетлари талабалари учун мўлжалланган. Ундан
педагогика университетлари, журналистика факультетлари талабалари ҳам,
аспирант ва тадқиқотчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Тузувчи: доц. М.А.Жўрабоева

Маъсул муҳаррир: доц. И.Э.Тошалиев

Тошкент давлат университети ўқув усулияти Кенгаши томонидан (1999 йил
25 майдаги 5 – сонли йиғилиши қарорига мувофиқ) нашрга тавсия этилган.

ЎҚТИРИШ ХАТИ

Мустақиллик мафжураси, миллий ўзликни англаш тамойиллари ҳамда ўзбек тилшунослигида эришилган ютуқлар тил таълим мазмунини қайта кўриб чиқишни, яратилаёйотган дастурлар, ўқув йўриқномаси вазифасини бажаришга хизмат қилаётган барча илмий – назарий манбаларни янгилашни, таълим тизими ва ўқитиш усулларига ўзгаришлар киритишни тақозо этмоқда. Бу табиий эҳтиёж ва зарурат Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили ҳақидаги Қонуни ва Таълим ҳақидаги Миллий дастур мантиқидан келиб чиқади.

Мустақил Республикамизда кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури белгилаб берган таълим тизими ўзбек тили имкониятларини ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида фаол юзага чиқариш жараёнини тезлаштиради. Мана шу ҳаётий эҳтиёжнинг амалий ижроси асосий масъулияти она тили ўқитувчилари зиммасига тушади, албатта. Зеро, ҳар қандай соҳа мутахассиси тайёрлашнинг замирида ўз она тили табиатини билиш, унинг имкониятларидан тўғри ва ўринли фойдалана олиш, шу тилда ўз фикрини эркин баён қилиш, ҳамда ёзма ифода эта олиш малакасини тарбиялаш талаби ётади. Бу, ўз навбатида, ўзбек тили табиатини тўғри ёритиш, унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш, шу соҳада давр талабига мос малакали мутахассислар тайёрлаш вазифаси билан узвий боғлиқ; ҳозирги давр мутахассиси эса илғор тажриба, фан ютуқларидан хабардор бўлиши лозим.

Ўзбек тилшунослиги тарихи ўз ютуқлари билан баробар тоталитар тузум даври чеклашишлари сабабли тил қонуниятлари тавсифи ва таҳлилида учраб турадиган баъзи ўзбек тилига хос бўлмаган қўлланишу ифодаларга ҳам ўрин берган эди. Айрим баҳслар мазмуни ва уларда акс этган далилий мисоллар фан ютуқларидан орқада қолди ёки миллийликдан узоқлашди.

Мутахассислар тайёрлашда дарслик ва қўлланмалар мазмунини такомиллантириш, ўзбек тилшунослиги эришган ютуқларни ўқитиш жараёнига татбиқ қилиш, ҳозирги кунга қадар ҳам қўлланиб келаётган дарслик ва қўлланмалардан танқидий фойдаланиш, тавсия этилган материаллардан ўрин олган баъзи мисолларни янгилаш, уларни миллий маънавий тамойиллар асосида баҳолаш зарур бўлиб қолди.

Мана шу эҳтиёждан келиб чиқиб, олий ўқув юр்தларининг ўзбек филологияси факультетлари учун "Ҳозирги ўзбек адабий тили" фанининг барча қисмлари, хусусан, "Морфология" баҳсига тааллуқли айрим мавзулар

бўйича маъруза матнларини тавсия этиш лозим, деб топилди. Бу баҳс учун амалдаги дастурда жами 60 соат вақт ажратилган ва бу фах III ва IV семестрлар давомида ўқитилиши режалаштирилган.

Мазкур маъруза матнлари эса келгусида яратилажак дарсликнинг бир баҳсига — “Феъл” баҳсини ёритишга, унга даҳддор маълумотлар баёнига бағишланган. Матнлар баёнида ўзбек тилшунослиги эришган ютуқлардан фойдаланилган. Айнқса, ўзбек тилшунослиги илмида феълшунос сифатида тан олинган проф. А.Г.Гуломов, ЎзФА мухбир аъзоси А.П.Ҳожиев, феъл тадқиқи бобида ўзига хос таҳлил йўриғини тавсия этишга И.Қўчқортоев, М.Содиқова, филология фахлари номзоди М.Аъламова кабиларнинг ишлари ҳамда бошқа муҳим илмий тадқиқотлар назарий асос сифатида хизмат қилган.

БИРИНЧИ МАВЗУ

"ФЕЪЛ"

"ФЕЪЛ" ТУРКУМИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАҚИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

Ўрганилиш тарихи. Мазкур сўз туркуми кўплаб илмий – методик ишларда, ўқув қўлланмалари, монография ва мақолаларнинг объекти бўлган. Унинг диахроник ва синхроник хусусиятлари ҳамда грамматик категорияларига оид махсус ишлар яратилган. Грамматик кўрсаткичларнинг табиати тавсифланган. Унга хос бўлган морфологик, синтактик, лексик – грамматик хусусиятлар баёнида ўзаро ўхшаш ва фарқли нуқтаи назарлар бор. Терминологик номуносивликлар ҳам йўқ эмас. Таснифий ҳар хилликлар ҳам кўзга ташланади. Бу йўналишда изланиш олиб борган тилшунослар кўп. Аммо феълшунос сифатида тан олинган олимлар санокди: профессор А.Г.Гуломов, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси А.П.Ҳожиев, профессор И.Қўчқортоев, олима М.Содиқова ва б.қ.

Феъл ҳаракат ва ҳолатни ифода этувчи луғавий – грамматик категория. Феълларга хос бўлган лексик хусусиятини унинг кенг маънода, ҳаракат тушунчасини англатгани деб изоҳлаш ҳам мумкин. Чунки грамматикада ҳаракат тушунчаси *юрмоқ, кетмоқ, бормоқ, келмоқ* каби динамиклиги аниқ сезилиб турадиган ўзгарувчан силжишларни билдириши билан бирга, *завқланмоқ, қувонмоқ, чўчимоқ, ўйламоқ, эснамоқ, тутақмоқ, куюнмоқ, муғрамоқ, оқармоқ, қораймоқ* каби физик руҳий ҳолатларни, яъни ярим динамикликни ҳам ифода этади.

Баъзан "ҳаракат" тушунчаси биологик жараёнларни ҳам англатади: *пахта гуллади, кўчат ўсди* каби. Бундай сўзлар нутқда кўчма маъноси билан ҳам қатнашади: *бола ўсди, ариққа чўқди, кўнгли чўқди, дарахт гуллади, оғзинган гуллади* кабилар. Шундай экан, ҳаракат ва ҳолат тушунчасини фарқлашда матний ҳолат асосий ажратувчи мезон бўлади.

Шунингдек, феъл англатадиган ҳаракат – ҳолат маъноси лингвистик табиатига кўра "замон" тушунчаси билан узвий боғлиқдир. Демак, феъл кенг маънода ҳаракат билдирувчи сўз туркумидир. Бу унинг лексик – семантик хусусиятини ҳам изоҳлайди. Унинг бу хусусияти махсус илмий тадқиқотларда, изоҳли луғатларда, грамматикаларда атрофича тавсифланган ва ҳатто образли йўсинда таърифланган ҳам: "Феъл – гашининг жони", "Сўз

туркумлари планета бўлса, феъл унинг қуёши" (А.П.Шиковский). "Феъл гапга ҳаёт бағишлайди" (О.Есперсен).

Лингвистик манбалардан маълумки, туркий тиллардаги феълларнинг *луганий—семантик гуруҳларини* дастлаб машҳур турколог Н.К.Дмитриев белгилашга ҳаракат қилган. У феълларни 4 та семантик гуруҳга ажратган: *нутқ феъллари, сезги феъллари, фаолият феъллари, ҳаракат феъллари*. Аммо айрим феълшунослар 3 гуруҳга ажратиб ўрганиш тариқдори: *ҳаракат феъллари, ҳолат феъллари, муносабат феъллари* (М.Содиқова).

Феъл туркумига мансуб сўзларни (хатто бир тўдага киритилганларини ҳам) маъно нозикликлари асосида турли семантик гуруҳларга ажратиб тадқиқ қилиш ҳам илмий—назарий жиҳатдан, ҳам амалий жиҳатдан муайян асосларга эга. Бу борада ҳам ўзбек тилшунослигида кўпlab ишлар қилинган. Шулардан бир тоифаси валентлик, компонент таҳлил йўсинидаги тадқиқотлар (масалан, И.Қ. Қўчқортоевнинг махсус монографияси, докторлик диссертацияси шу мавзуга тааллуқли) бўлса, иккинчи тоифаси эса услубий хусусиятларини ўрганишга бағишланган ишлардир ("Феъл стилистикаси"). Бу ишларда фарқли тадқиқот тутумлари қўлланилган, аммо илгари сурилган мақсад маълум маънода ўзаро бирлашади, чунки ўзбек тилида қўлланадиган ҳар бир феълни имконият қадар чуқур тадқиқ қилиш, қўлланиш доирасини аниқлаш асосида тилнинг табиатини аниқ, тўғри тавсифлашдир.

Қуйидаги таснифларда берилган матний мисолларга ва уларнинг изоҳига титибор бериш:

1. **Ҳаракат феъллари.** Бунда субъектнинг макон ва замондаги механик ҳаракати кўрсатилади: *юрмоқ, қурмоқ, бузмоқ, ёнмоқ, барпо этмоқ, қайта қурмоқ...*

Матний қўлланишлар: Юра—юра ўз қишлоғига етиб келди. Болани қўлидан еталаб юринг. Юринг—юринг, тезроқ юринг. Биз мустақил давлат қураёмиз. Улар иморатлариний қайта қураптилар.

Эски иморатимизни буздик.

Матний таҳлилдан келиб чиқиб, биргина "юрмоқ" феълининг ўзини қуйидагича тавсифлаш мумкин: фаол ҳаракат билдирувчи сўз, оёқ ҳаракати тушунчаси билан боғлиқ. Аммо бу ҳаракатнинг ўзбек тилига хос нозик фарқлари махсус сўзларда ҳам ифодасини топган: *йўргаламоқ, пилдирамоқ, теңтирамоқ* каби. Мана шу феъл ҳайвонларга, ҳашаротларга нисбатан ҳам

қўлланиши мумкин: *той йўргалади, чумоли ўрмалади, биз ўрмалаб борардик, посзд юрди.* Кўчан маънолари ҳам бор: *соат юриб кетди, тузни юраман, ишим юришмаяпти, йигит унинг йўлига юрди.*

2. Ҳолат феъллари. Булар аслида минимал ҳаракат маъносини англатади ва асосан 3 йўсида юзага чиқади: а) фикрлаш билан боғлиқ ҳолат: *эсламоқ, фаҳмамоқ, ўйламоқ;*

б) руҳий ҳолат: *севмоқ, ёмон кўрмоқ, куюнмоқ, туюқмоқ, асабийланмоқ ;*

в) биологик ҳолат: *гулламоқ, очилмоқ (пахтага нисбатан);*

3. Нутқ феъллари. Буларда сўзлаш билан боғлиқ ҳаракат ифодаланади: *сўзламоқ, гапирмоқ, тушунтирмоқ, аврамоқ...*

4. Сизги феъллари: кўриш орқали, эшитиш орқали ҳис қилиш англашилади: *кўрмоқ, кўзламоқ, илғамоқ, эшитмоқ...*

Бироқ айрим феълларнинг ўрнини белгилашда таснифий ноаниқликлар ёки ҳар хилликлар учраб туради. Масалан, "ёқтирмоқ" феълини баъзи тилшунослар муносабат феъли гуруҳига оид ҳисоблашса, бошқалари уни ҳолат феълига киритишади.

Демак, феълларга хос бўлган бу хусусият илмий жиҳатдан атрофлича ўрганилиши, амалий жиҳатдан эса тўғри тавсифланиши ва таҳлил қилиниши лозим.

Феъл ўзига хос морфологик хусусиятларга эга. Улар куйидагилардан иборат:

1. Тусланиш хусусиятига эга. Тусланиш ҳодисаси феълнинг туб луғавий маъносини ўзгартириб юбормайди, балки феълнинг, тўғрироғи, шу феъл ифодалаган ҳаракатнинг шахсини, сонини, замонини аниқлашга ёрдам берадиган шаклда қўлланиши ҳисобланади. Феълга хос бўлган мана шу хусусият унинг предикативлигини билдириш хусусиятига ҳам асос бўлган. "Тусланиш" атамаси эса ўзбек тили грамматикасига илк бор проф. 43 4. А.Г.Гуломов томонидан киритилган ва таърифлаб берилган.

2. Хусусий грамматик категорияларига эга: шахс — сон, замон, майл, даража (нисбат), ўтимли — ўтимсизлик, бўлишли — бўлишсизлик каби (А.Г.Гуломов, 1954). Бу категорияларнинг ҳар бири ўз маъноси, ўз кўрсаткичларига эга бўлиб, улар бир — бири билан алоқадорликда, боғлиқликда бўлади. Масалан, "ўқидинг" шаклидаги феъл бир вақтнинг ўзида ҳар хил грамматик маъноларни англата олади. Хусусан, ҳаракатнинг II шахс томонидан бажарилганлигини, бажарувчи шахснинг яққалигини,

ҳаракатнинг путқ бачи эътилган вақтдан илгари баъзари маънавини, объект талаб қилинишини, тасдиқ маъносини ва ш.к.

Бироқ феълларга хос бўлган категорияларни ажратишда, таърифлашда, помлашда ҳам ҳар хил ёндашишлар кўзга ташланади ва булар мавжуд дарсликларда ҳам акс этган. Масалан, *гаража/нисбат, ўтимли—ўтимсиз, объектли—объектсиз* ва б.қ., фикримизча, бундай ҳар хилликнинг сабаблари ҳам турлича:

- а) термин танлашда бошқа тилдан нусха кўчириш;
- б) "грамматик категория" тушунчасига турлича баҳо бериш;
- в) ўзбек тилининг миллий табиатини ўзбекона гап қурилмаларини чуқур урганмаганлик, ёинки бошқа тил андозалари асосида баҳолаш...

3. Сўз ясалиши ва шакл ҳосил қилиш тизимига эга. Феъл ўзининг маҳсус сўз ясовчи қўшимчаларига эга: *сув+сира, шуз+сира, кўз+ла, дод+ла, бош+ла, кетаман+ламоқ...*

Шакл ҳосил қилувчи қўшимчаларга бой, уларнинг аксарияти кўп маъноли, кўп вариантли, асл туркий, қадимий, қўлланиши ҳам ўзига хос. Масалан, кўнлик кўрсаткичи = *лар*нинг бевосита феъл ўзагига эмас, балки сўз сўнгидан жой олиши бунинг яққол мисолидир. Қийслаш: От туркумида: *кишоб + лар*.

Феъл туркумида: *ёз + гу + лар, ёз + гу + ил + лар, ёз + гу + илгиз + лар*.

Феъл ўзига хос синтактик табиатга эга. Бу ўзбек тилшунослигидаги анъанавий таълимотда предикативлик, конструктивлик тарзида баҳоланади. Уни қуйидагича тавфислаш мумкин:

а) **Предикативлик**, яъни кесимлик феълнинг асосий синтактик вазифаси. Чунки у, энг аввало, шу хусусияти билан бошқа сўз туркумларидан фарқланади. Агар бошқа сўз билан қўшилса, унга ҳам кесимлик тусини бера олади. Масалан, соф феълдан ташқари феъл шаклларига: *ўқиб чиқди*. Шунингдек, у сўзларни бириктиради, гапнинг турини белгилайди: *Бордик, Биз бордик. Ҳқидик. Ҳқидик?*

б) **феъл гап тузилишида бошқарувчи бўлак вазифасини бажаради...** Адабиётларда таъкидланганидек, бошқариш қобилияти феълда кучли. Феъл бошқарувининг сўз бирикмалари тизимида алоҳида ўрин тутиши ҳам ўз асосига эга. Масалан, келишикли ва кўмакчили бошқарувни эслаш кифоя: *Биз озод ва обод Ватан қураимиз. Биздан озод ва обод Ватан қолсин* (И.Каримов).

Феъл айниқса эга – кесим муносабатида, кесим билан тўлдирувчи, кесим билан ҳол муносабатларида алоҳида мавқега эга. Сабаби, тўлдирувчи ёки ҳол феълнинг кесимига қараб шаклини ўзгартиради. Келишкли ва кўмакчили бирикувлар ҳам шундай хусусиятга мойил. Тўлдирувчи эса асосан феълга боғланиб келади ва б.қ.

Демак, феъл ўзигагина хос бўлган, бошқа туркумлардан ажралиб турувчи лексик – семантик ва грамматик белгиларга эга.

Феълларнинг юқорида кўрсатиб ўтилган лексик – грамматик хусусиятлари ҳақида бир – бирини тўлдирувчи қаранлар ўзбек тилига оид дарслик ва қўлланмаларда ҳам кўрсатиб ўтилган. А.Г.Гуломовнинг "Феъл" номи рисоласида мазкур туркум грамматик хусусиятига кўра 2 га ажратилган ва қуйидагича тавсифланган:

- 1) **Шахс кўрсатадиган** (предикатив) феъллар, яъни шахс, сон, замон маъносини англатувчи феъллар
- 2) **Шахс кўрсатмайдиган** (предикатив бўлмаган) феъллар, яъни сифатдош, инфинитив, равишдошлар – бошқа сўз туркумига қараб силжиган феъллар.

А.Ҳожиев эса уларни худди шу жиҳатдан тубандагича гуруҳлаган:

- 1) **Мустақил феъллар:** ҳаракат билдирадиган, мустақил маъно англатадиган, гапнинг бирор бўлаги бўла оладиган, бирор сўзни бошқарадиган, объектга муносабатни кўрсата оладиган, грамматик категорияларга эга бўлган феъллар. Масалан: У олий мактабни аъло баҳоларга *битирди*.
- 2) **Ёрдамчи феъллар:** ҳаракат билдирмайдиган, мустақил маънога эга бўлмаган. Улар ўз ичиде яна 3 турга ажратилган:

а) сўз ясашга хизмат қилувчи ва боғлама вазифасини бажарувчи феъллар: *бўл, қил, эт, айла*. Олий таълимга оид фармонлар талабаларни хурсанд қилмоқда.

б) кўшимча маъно ифодаловчи ёрдамчи феъллар: *ўқиб чиқмоқ, ухлаб қолмоқ* кабилар. Булардаги иккинчи қисм сифатида ишгирок эътаётан феъллар аналитик шакли ҳосил қилаётган кўмакчи феъллардир.

в) тўлиқсиз феъллар: *эди, экан, эмиш*, (Дарслик, 1980, 326 – б).

Кўриниб турибдики, ҳар икки жиҳатдан олданив ҳам асли ўзбек тилидаги феъл шакллариининг ўзига хос хусусиятларини тавсифлаяпти. Бироқ муаллифлардан ҳар бирининг нуқтаи назарларини ўйлаб, мулоҳаза қилиб кўриш ўринли бўлади.

Аммо таъкиддан жонизки, ҳар икки ишда ҳам, феълликнинг ҳамма

хусусиятларини тўла сақлаган феъллар — "соф феъллар" (А.Г.Гуломов) билан феълликдан бир оз узоқлашган, бошқа сўз туркумларининг баъзи хусусиятларига эга бўлган, ammo феълга хос бир қатор категорияларга эгаллиги сабабли феълнинг айрим вазифавий шакллари (функционал формаси) сифатида талқин этилаётган ҳаракат номлари, сифатдош, равишдошлар ҳам алоҳида ўрганилган ва ўзига хос жиҳатлари кўрсатилган. Демак, феълнинг кўринишлари асосан 4 та:

1. Соф феъл.
2. Ҳаракат номи.
3. Сифатдош.
4. Равишдош.

ИККИНЧИ МАВЗУ

ФЕЪЛНИНГ ВАЗИФАВИЙ ШАКЛЛАРИ

Ҳаракат — ҳолат маъносини билдирувчи сўзлар доирасидаги барча лексемалар ҳам бир хил даражадаги қийматта, функционал — семаптик табиатта эга эмас. Улардаги бундай алоҳидалик феъл шакллари ҳосил қилишда, парадигматик ва нопарадигматик жиҳатлар фарқланганда, у ёки бу объектни бошқарганда кўзга ташланади. Шунингдек, соф феълларга хос бўлган грамматик категориялар татбиқи ҳам улардаги фарқларни кўрсата олади.

Феълнинг маълум бир вазифа учун хосланган кўринишлари феълнинг вазифавий (функционал) шакллари дейилади. Бундай шакллар 3 та: ҳаракат номи, сифатдош ва равишдош. Булардан ташқари, ҳаракатнинг турли хил сифатларини кўрсатувчи, модал маъноларни юзага чиқарувчи "СУБЪЕКТИВ БАҲО" шакллари ҳам бор бўлиб, улар нутқда ё синтетик шаклда, ё аналитик шаклда кўзга ташланади (булар ҳақида алоҳида тўхталамиз).

Ҳаракат номи ҳаракат ва ҳолатнинг номини билдиради. Ҳозирги ўзбек тилида феъл ўзак — негизларидан — /и/ш, — моқ, —у/ш/ аффикслари ёрдамида ясалган феъл шакллари ҳаракат номлари д.б. юритилади. Улар феълнинг отга қараб силжиган шакли сифатида тавсифланади, "нокатегориал форма" деб ҳам юритилади. Бу масала бир қатор илмий ишларнинг мавзуси бўлган.

А.Г.Гуломов, А.П.Ҳожиёв, Н.А.Баскаков, А.Н. Коноповларнинг монография ва грамматикаларида, Ф.Исҳоқов, К.Мелиёв, Х.Неталнева кабиларнинг махсус ишларида бу масалага оид муҳим назарий фикрлар баён қилинган. Бироқ бу борада ҳам турли талқинлар, фарқли фикрлар учрайди. Масалан, терминологик номувофиқлик, айни бир ҳолатни ҳар хил тушунишлик ва б.қ. Чупончи, Ф.Г.Исҳоқов = *иш*, = *моқ*, = *ув* ли формаларни от деб талқин этиб, уларни феъдан от ясовчилар сифатида ўрганиш керак, деган қарашни илгари сурадики, бу фикрга қўшилиш қийин. Бундай қарашнинг мазкур феъл шаклига нисбатан нотўғрилиги тилшунослар томонидан таъкидланган, албатта (К.Мелиёв. Ҳозирги туркий тилларда ҳаракат номлари. 5, 6 -бетлар).

Ҳаракат номлари икки томонлама хусусиятта эга: ҳам феъллик, ҳам отлик. Хусусан:

1. Ҳаракат номлардаги *иш* – ҳаракат, ҳолат предметлаштирилмаган ҳолда ифодаланади: *ўқув*, *ёзиш*, *ёзмоқ*.

Аммо "ёзувнинг ёмон" бирикувидаги "ёзув" шаклига нисбатан бундай маънони нисбат бериб бўлмайди: бу шакл отта силжиган, турланган, полифункционал бўлиб, хат ("почерк") тушунчасини беради.

2. Ҳаракат номлари нисбатан, ўтимли – ўтимсизликни, тур(вид)ни кўрсата олади: *ёзиш*–*ёздир*иш, *ётиш*–*ётқизиш*, *ўқиш*–*ўқитиш*–*ўқиттириш*, *тортиш*–*тортқилаш*, *титиш*–*титқилаш*. Бу мисолларда покатегориал форма ясовчилик табиати аниқроқ кўринади.

3. Объектни бошқаради: *хатни қалам билан ёзиш*, махсус адабиётларни *қут билан ўрганиш*...

4. Ўз субъектига эга бўлади: Биз университет Низомига рия *қилмоғимиз лозим*...

5. Рагин ёқ равицдошлар ёрдамида аниқланади: *ўйлаб гапир*иш керак, *яхши ўқиш* керак...

6. Бўлишсизлик шаклида ҳам ифода этилиши мумкин: *келиш*–*келмаслик* каби.

7. Отлар сингари турлана олади, аммо предметлик тасаввурици эмас, *иш* – ҳаракат тасаввурини беради. Мисоллар: *Ҳамма гап ахлоқди бўлишда*. *Одобли бўлиш* керак. *Чет тилини ўрганишга қарор қилдим*.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳаракат номи шакллари = *иш*, = *моқ*, = *у/в*, баъзан = *лик* орқали ясалади. Айрим ишларда эса қуйидаги сўз шакллари ҳам ҳаракат номи сифатида қаралади, ammo бу қараш муаммоли, мунозарали: *-ги/-гу* (*олгим бор*), *-ганлик* (*олганлик*), *-диганлик* (*олидиганлик*), *-ётганлик* (*олиётганлик*), *-ажаклик* (*қураажаклик*) ва б.қ (К.Мелиев, 12-б). Бу шакллар таркибида замон кўрсаткичлари ҳам бор, улар ҳам маънони юзага чиқаришда интирок этипти.

–моқ аффикси. Ҳаракат номининг бу шакли феълнинг ноаниқ формасига – инфинитивга жуда яқин келади. Шунга кўра бу форма луғатларда феълнинг бошланғич шакли сифатида берилади: "*феълнинг ноаниқ шакли*", "*масдар*" деб ҳам юритилади. Ҳақиқатан –моқ ли шакли инфинитив деса бўлади. Унинг *-га*, *-чи* қўшимчаларини олиб, тусланадиган шаклларни юзага келтириши бунинг далили бўла олади: *ўқи – моқ + га*, *ўқи – моқ + чи*.

Аmmo шуни айтиш керакки, аслида инфинитив ҳинд-европа тиллари билан боғлиқ тушунча. У феълга ҳам, отга ҳам кирмайдиган, қандайдир ажралиб қотган, феълнинг "номинатив формаси" дир. У тусланмайди ҳам, турланмайди ҳам. Туркий тилларда эса бу хил сўзлар деярли йўқ. Аммо "*субстантив ҳаракат номлари*" (Шчербак, 1977, 159-б) деб номланган гуруҳга кирувчи айрим формалар инфинитивга яқин туради. Бу кўрсаткичнинг этмологияси ҳақида турли хил қарашлар бор:

– *ма + – қ / < – қа // –га – жуи.к /* – А.Н.Кононов.

– *маць / – мень* – Н.А.Баскаков.

– *м + – ақ* (*башақ*) – Г.И.Рамстедт.

Бу аффикс ҳозирги нутқда кам ишлатилади, *–иш* шаклига исбатан. Унинг *–мақ* шакли шеърини парчаларда кўришиб қолади. –моқ ли форма ҳаракат номини атаб кўрсатади холос: *келмоқ* – ихтиёр билан, *кетмоқ* – ижозат билан.

моқ шаклидаги ҳаракат номлари келишик, эғалик, куплик қўшимчалари билан ишлатилади ва турли синтактик вазифаларни бажаради. *Ўйламоқ – яхши одат. Бормоқ – келмоқ – бу дунёнинг зийлати. Олмоқнинг бермоғи бор.* Биз етмаган умидларга келажак насрларнинг *ешмоғи* мумкин. Умуман, –моқ аффиксида феъллик белгиси бошқалардагига исбатан кучлироқ.

— /u/ш аффиксининг этимологияси ҳақида турлича қарашлар билдирилган: "эш" сўзидан (А.Н.Кононов), —ч кўрсаткичининг тараққиётидан (Ф.Абдуллаев), "иш"—"друг" сўзидан (Хангильдин).

Бу қўшимча путқда икки вариантда ишлатилади: —ш, —иш. Унинг воситасида ҳосил қилинган сўз шакллари путқда ҳаракат номинигина эмас, балки предметлангирилган тушунчалар номини ҳам ифода этади: *ўтириш* — зиёфат, *таниш* — аввалдан билган киши. Аммо бу каби ҳолатларга нисбатан замон тушунчасини ишлатиш мумкин эмас. Улар путқда модал сўзлар билан (*айтиш зарур*), тўлиқсиз феъллар билан (*биринчи келиши эди*) қўланади. Жопли сўзлашувда —лик аффиксини қўшиб ишлатиш учраб туради: *айтишлик, дейишлик* тарзида. Бу кўрсаткич янги ясалишларга асос бўлиб ҳам келади, чунки ўзидан сўнг —ли, —сиз, —дай, —ча, —даги, —чи қўшимчаларини олиб, бошқа туркум сўзларини ҳам ясайди: *минишли, бўлишли, бўлишсиз, айтишича, ривожлантиришдаги, қатнашчи* кабилар. Улар жуфт ҳолда ҳам кенг қўланади: *таниш — билиш, юриш — туриш каби*. Эгалик, келишик, кўпайик қўшимчалари билан қўланади: *ишга чиқишлари керак, боришим керак, зориқиб куттишлар* ва бошқалар. Умуман, ҳозирги ўзбек адабий тилининг ҳам ёзма, ҳам оғзаки кўринишида фаол қўланади.

— (у) в аффиксининг генезиси қуйидагича тавсифланади:

= (и) г / = (и) г = —гу / —гу < —ув < уу < у < и . Қиссанг: *сотиг* (тари — хан) — сотувчи (ҳозирда). Ҳозир айрим туркий тилларда шунга яқин шакллар учраб туради. Масалан: уйғур тилида "ўқиғучи, турғувчи..." — в шакли ҳаракат номлари замирида бошқа ясалмалар ҳам ҳосил қилиниши мумкин: *ифодаловчи, айтувчи, аралашувисиз, эгилувчан, иланувчан* каби. Бундай кўринишдаги сўзлар ҳам турланади: *эришувларига, алмашинувишинг* ва б.қ. Бироқ —/у/в ли шакл —/и/ш га нисбатан кам ишлатилади. Тарихан эса бунинг акси: — у / в китобийроқ.

СИФАТДОШ - ҳаракат белгисини атрибутив йўл билан ифодаловчи феъл шакли. Бу атама тилишунослимизда 1938 йилдан бун ишлатилади. А.Ггуломов бу феъл формасини 3 туркум ўртасидаги ифода деб баҳолайди ва унинг таркибига (яъни термин маъносига) *сиф + от + дош* деб баҳо беради. Бошқача айтганда, сифат, феъл, от билан ёпдош шакл деб изоҳлайди. Туркологияда бу соҳада кўплаб ишлар қилинган, ҳар хил қарашлар айтилган: Н.К.Дмитриев, Н.А.Баскаков, С.Н.Иванов, И.И.Мещанинов, Р.Жуманиёзов,

В.Алиев кабиларнинг хизматлари катта. Айниқса, А.П.Ҳожиев билдирган қарашлар диққатта молик.

Кўпчилик грамматик гибридизация ҳосиласини тушунган. Аммо айримлар мустақил сўз туркуми ҳисоблаш тарафдори бўлишган (И.И.Мешчанинов, Р.Жуманиёзов).

Сифатдош ҳам феъллик, ҳам сифатлик белгиларига эга бўлган феъл шакли. Ҳаракатни асосан предметларнинг белгиси, хусусияти қилиб кўрсатадиган феълнинг вазифавий шакли сифатдош дейилади: *ўқиган бола, кулган қиз, олинадиган ҳосил...*

Сифатдошнинг феъллик белгиси қуйидаги ҳолларда кўзга ташланади:

- 1) маъносидан ҳаракат тушунчаси англашилади: *у кеч келган*,
- 2) соф феълларга хос бўлган замон, даража, бўлиши – бўлишсизлик маъносини англашиб, унга хос шаклларда нутқда қўлланади: *борганман, у борар, бормаган* ва б.қ.
- 3) бошқариш хусусиятига эга: *хонани кўрган, ҳовлидан ўтаётган* ва ш.к.
- 4) предикатив вазифада ишлатилади, тусланади ҳам.

Сифатлик белгиси эса қуйидаги жиҳатларида кўзга ташланади:

- 1) кенг маънода предмет англатувчи сўз олдига қўлланиб, унинг белгисини таъкидлашга хизмат қилади. Бу предметлар жонли, жонсиз бўлиши мумкин: *ўтирган меҳмон, кўчага қараган ойна...*
- 2) синтактик вазифаси аниқловчи бўла олади: *гуллаб-яшнаётган Ўзбекистон...*
- 3) статик – турғун ҳолат ҳам англашилади, яъни бу хусусият ҳам сифатий жиҳати устуналигини кўрсатади: *анҳор лабига қурилган било, қиздирилган ёғ...*

Мавжуд ишларда сифатдошга хос у ёки бу хусусиятлар алоҳида берилмаса – да, лекин унинг ўзига хос табиати қайсидир бир жиҳати билан ажралиб туриши таъкидланадигани, қуйида шулар ҳақида ҳам бир оз тўхталамиз.

Сифатдош шаклини ҳосил қилувчи грамматик кўрсаткичлар асосан бир хил талқин этилса – да, уларнинг айримларини изоҳлашда фарқли жиҳатлар учрайди. Чунончи, сифатдош кўрсаткичлари сифатида асосан қуйидагилар кўрсатилади: *-ган* (–кан, –қан, –ған), *-диган*, *-ётган*, *-р*, *-ар*, *-ажик*. Бироқ *-гуси*, *-гуси*, *-увчи* шакллари ҳам шу қаторда саналган манбалар бор.: келгуси авлод, бўлгуси иш, бошловчи киши,

сеҳрловчи қиз кабилар. Бизнингча, кейинги ҳолатларда ҳаракат номи шакллари ҳам бордай.

Уларнинг инкор шакллари эса асосан, —*ма* аффикси ҳамда —*май*, —*мас* воситалари орқали ифода этилади. Мисоллар: *бўлар, бўлмас, борган, бормаган, бораётган, бормаётган, борадиган, бормайдиган, боражак, бормаяжак* ва б.қ.

А.Х.Ҳожиев сифатдошли формаларни яна ўзига хос тарзда 2 гуруҳга бўлиб тавсифлайди:

1) категориал форма шаклида. Буларга *ўқиганман, ўқиётган эдинг, ўқийдиган бўлдинг, келарман, ўқирсан* кўринишидаги шакллар киритилади.

2) покатегориал форма шаклида. Буларга *ўқиган бола, ўқиётган бола, борар уйинг* каби ифодаланишлар киритилган. Бундай таснифлашда сифатдошларнинг синтактик табиати ҳисобга олинган: предикатив функция бажарган ҳолати билан атрибутив вазифа бажарган ҳолати қиёслаб, таъкидланган.

Сифатдошлар билан ифодаланган содда кесимларнинг табиати ҳам ўзига хос. Буни айрим тилшунослар от — кесим ҳисобласа (М.Закиев), баъзилар (И.Расулов) феъл — кесим ҳисоблашади. Қуйидаги гаплар таркибидаги кесим шакллари ва уларнинг маъноларига диққат қилинг: *ширкатга имконият берилган, бола ювинган, уй жиҳозланган, сен айтгансан (сен айтибсан, дарахтлар кўкарган), дарахтлар кўкарибди, гуллар очилган* (атов гап бўлиб келяпти).

Чуваш тилидан ташқари барча туркий тилларда — гап ва унинг фонетик вариантлари ушумли қўлланади. Унинг этимологияси қуйидагича: —*гап* // —*ан*, —*ган* < —*ан* < —*н*. Мисол: *келган* — < *гелан*.

—*диган* шаклининг келиб чиқиши "турган" сўзига боғланади: *тутамайтурган* (А.Қодирий) — *тутамайдиган* (ҳозирда). Айрим шеваларда, баъзи туркий тилларда ҳам бу шакл —*ажак* ўрнида ёки у билан барабар қўлланади: *қўрилажак иш* — *қўриладиган иш*.

Қиёслаб, *гиежек* (кийим маъносида), *кесежек* (пичоқ маъносида). Аммо бу икки шакл ўзаро фарқланади ҳам: —*диган* —*а*, —*й* шакли равишдошдан сўнг қўлланади. Ўзбек тилида —*ажак* фақат келаси замонни билдиради. —*диган* эса ҳозирги — келаси замонни + қатъий келаси замонни ва баъзан умумзамонни ҳам англатади: *қўшиқ айтиб ўтадиган кўча, ёзмайдиган қалам*. Бу шаклларда отлашнинг кучсизроқ: *режани тўлдирадиган озми?!*

Аmmo бошқарини хусусияти ҳам кўзга ташланади: *идорани яхши кўрадиган раислар бор.*

Сифатдошларнинг замони нисбий. Улардан ҳар бирининг махсус ясовчилари йўқ. Бу ҳолат — *ган* қўшимчасининг қандай асосга бирикишига боғлиқ:

ҳозирги замон шаклидаги асос бўлса, ҳозирги замон сифатдоши ҳақида гапирилади: *ўқиётган*; ҳозирги — келаси замон асос бўлса, ҳозирги — келаси замон сифатдоши бўлади: *ўқийдиган, бора—диган*; замон кўрсаткичи бўлмаса, ўтган замон бўлади: *айтган*.

—*р*, —*ар* шакллариининг ҳам ўзига хос қўлланиш хусусиятлари бор. Масалан: 2 хил вазифа бажариши: атрибутив ва предикатив.

Мисол: *ўсма кетар, қош қолар; умр — оқар дарё; кўз ёши оқар эди...* Демак, шаклий гибридизация, семантик дифференциация асоси матний ҳолатдир.

РАВИШДОШ — феълнинг равишга ёндош шакли, унинг табиатида ҳам равишлик, ҳам феъллик хусусияти бор. Асосан, ҳаракатнинг қай тарзда бажарилиши билан боғлиқ бўлган белги — ҳаракатни англатади. Равишдош шаклининг семантик — грамматик хусусияти ҳақида фикр юритилган ишлар йўқ эмас. Масалан, М.Асқарова, Б.Сайимов, М.Ҳамраева кабиларнинг ишлари шулар жумласидан. Бу ишларнинг баъзиси тавсифий характерда бўлса, айримлари қиёсий аснода ёзилган.

Ҳозирда қўлланилаётган барча дарслик ва қўлланмаларда баён этилган фикрлар бир — бирига яқин ва бир — бирини тўлдирди: улар асосан формал — грамматик таҳлилдан иборат. Равишдош шакллари асосида юзага келган бирикувларининг, хусусан, оборотлар (қурилмалар)нинг кўринишлари ҳали чуқур таҳлилга муҳтож.

Равишдошларни тавсифловчи асосий хусусиятлар:

1. Ҳаракат тушунчасини англатиши;
2. Даража (нисбат), бўлишли — бўлишсиз шаклларда ишлатилиши;
3. Бошқа сўзларни бошқара олиши;
4. Қўшма феъл таркибида етакчи қисм бўлиб келиши;
5. Етакчи ва кўмакчи феълани боғлаши;
6. Тусланиши, баъзан эса тусланмаслиги — булар асосан феъллик табиати билан боғлиқ;

7. Феълга боғланиб, ҳаракатли иккинчи бир ҳаракатнинг белгиси сифатида кўрсатиши;
8. Кўпроқ ҳол вазифасида келиши;
9. Баъзан даража шакллари билан қўлланиши.

Бадиий асар номаарини ифода этган қўйидаги матнларга диққат қилинг ва шу ўринда қўлланган равишдошларни семантик, грамматик жиҳатдан тавсифланг: *"Баҳор келди сени сўроқлаб", "Сариқ девни миниб", "Нур қидириб", "Айлагач", "Асрга татигулик кун", "Ўулаганиб"...*

Равишдош махсус грамматик кўрсаткичлар воситасида ҳосил қилинади.

Бу воситалар шакл ҳосил қилувчи қўшимчалар сирасига кири-тилган. Улардан ҳар бирининг ўзига хос қўлланиш ўринлари, вазифалари бор. Булар қуйидагилар: =/и /б, =/а/ й, гач / = кач, гач/, = гунча / = кунча, -кунча, / = гунча, = гани / - кани, қани, - гани

Мисоллар: ўқиб, ўқий, ўқигач, ўқигунча, ўқиганча, ўқигани...

Буларнинг баъзилари тусланса (-иб, -а, -й), айримлари тусланмайди (-гач, -гунча...), улар нутқда якка ҳолда ҳам, жуфт ҳолда ҳам ишлатилади: *Кела овқатга ўтирди. Юра—юра ўрмонга етиб келди.* - гунча ва -гани шаклларида ташқари, бошқа барча шакллари бўлишсиз формада ҳам қўллана олади: *ўқиб—ўқимай, ўқий—ўқимай, ўқигач, ўқимагач—ўқимай, ўқимасдан—ўқимаган* ҳолда ва б.қ.

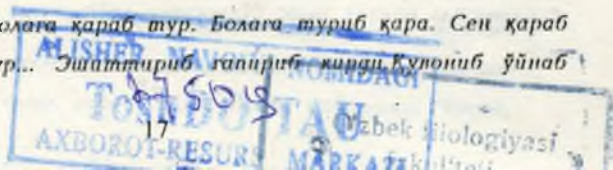
А.Ҳожиёв — гудек қўшимчасини равишдошларга яқин ҳисоблайди: *арзигудек ютуқлар, бошимни ёргудек* каби. Ишларда равишдошларнинг замон маъносини аниқлаб, тусланиб келган шакли категориал форма, равишлик белгиси бор бўлиб, ҳаракатнинг пайти, мақсади, сабабини аниқлаб, покатегориал форма сифатида баҳоланган.

Категориал шакл: *муҳташам бинолар қурилибди. Келажакка умид билан қараймиз.*

Покатегориал шакл: *шошиб гаширмоқ, ишлай—ишлай чарчамоқ, кўра қочмоқ, кўргани келмоқ...*

Қиёсдан кўриниб турибдики, биринчи ҳолатда предикативлик, иккинчисиде эса атрибутивлик кучли.

Қуйидаги жумалар таркибига, маъноларига диққат қилинг ва мулоҳаза юритинг: *Уйга кириб чиқ. Уйга чиқиб кир. Ҳовлига чиқиб кир. Ҳовлига кириб чиқ. Болага қараб тур. Болага туриб қара. Сен қараб тур. Ҳали қараб тур... Эшиттириб гапириб, қиради. Қулоғини ўйнаб*

кетди. Илдам кириб, олдинга ўтди—да, гапирга кетди. Қўш чопди. Боргунча ашула айташди. Овқаш сузилгунча келинг. Овқаш сузилганча қолди... Кўп гапиргунча, кўп ўқиш керак. Кўз кўрмай, кўнгли сезмас.

Матндаги қўлланишлардан кўришиб турибдики, грамматик шакланган ҳар бир равишдошнинг аниқ маъноси у қатнашган матнга узвий боғлиқ. Шунинг учун ҳам тилшунослар баъзи шакллар аңлатган маънога турлича баҳо ҳам, ном ҳам беришади. Чунки, *-гали, -гани* шаклидаги форма 4 хил номланган: истак равишдоши (В.В.Радлов), эришув равишдоши (П.М.Мелиоранский), мақсад равишдоши (В.В.Решетов), класи замон равишдоши (М.Мирзаев ва б.). Айрим туркий тилларда эса бу шакл умуман қўлланилмаслиги билан характерланди. Масалан, татар тилида: *ичарга* — ичгани (Ўзб.т.). Ёки қўллansa ҳам, маъноси бошқа бўлиши мумкин. Ўзбек адабий тилида асосан мақсадни аңлатса, айрим шеваларда (Хоразмда) пайт ҳам билдирилади: *сен гелали бир йил бўлади*. Инкор шакли эса йўқ. Қозоқ тилида эса инкор шакли ҳам учрайди: *санамагали*. Бироқ кам ишлатилади.

Демак, феъл равишдош шаклининг ифодаси бой бўлмаса ҳам, вазифаси кенг.

УЧИНЧИ МАВЗУ

ФЕЪЛ КАТЕГОРИЯЛАРИ

ШАХС — СОН КАТЕГОРИЯСИ

Ўзбек тилшунослигида феълга хос грамматик категориялар бир қадар ўрганилган, уларнинг шаклланиши, семантик жиҳати, грамматик вазифалари, услубий имкониятлари, таснифланиши анча кенг ёритилган: ўнлаб мақолалар, рисоалар, тадқиқот ишлари ёзилган. Булар сирасида айниқса А.Гуломов, А.Ҳожиев, С.Фердаус кабилар билан баробар Ш.Раҳматуллаев, М.Миртожиев, Н.Маҳмудов, Р.Расуловлар ҳамда Ё.Тожиев, М.Аъламова, С.Султонсaiдова, С.Маматқуловларнинг бир қатор ишларини ҳам кўрсатиш ўринли. Чунки буларнинг ҳар бирида феълнинг у ёки бу категориясига даҳддор долзарб муаммолар қўйилган бўлиб, ўзига хос тарзда ечилган. Қуйида бу категориялардан ҳар бирининг формал—семантик ва грамматик хусусиятлари ҳақида тўхталамиз.

Феълда шахс ва сон. Шахс категорияси ҳаракатнинг сўзловчига муносабатини билдиради. Шахс эса баъзи феълларда аниқ (ўқийман), баъзиларида ноаниқ (дарс бўлмасмиш дейишинти) бўлади... Шахс маъноси

махсус шаклий инфодалар орқали кўрсатилади. Бу категория сўзловчи, тингловчи ва нутқ жараёнида ишгирик эзмаган учинчи томонни англатади. Шу учлик 3 шахс борлигини кўрсатади. Хусусан: I шахс — нутқ субъекти ҳаракатини, II шахс — суҳбатдош—тингловчи ҳаракатини, III шахс эса нутқда йўқ киши (шахс ёки предмет) ҳаракатини кўрсатади.

Ҳаракат битта ёки бир нечта субъект томонидан бажарилиши мумкин. Шунинг учун ҳам бу категория бирлик ва кўплик шакллариغا эга бўлади.

Шахс категорияси ҳақида ганирганда **грамматик шахс** ва **бажарувчи шахс** тушунчаларини фарқлаш керак. Қиёсланг: *ўқийман, ўқийсан, ўқийди*. Бу каби шаклларда бажарувчи — шахс: шунинг учун ҳам улар **шахсли феъллардир**. Бироқ "*китоб ўқилди*" дейилса, бажарувчи шахс ноаниқ бўлади, гарчи грамматик шахс (III, шахс) аниқ бўлса ҳам. Ўз навбатида, булар **шахсиз феъллар** ҳисобланади. Яъни бажарувчи эсланмайди. Шунини таъкидлаш ўринлики, ўзбек тилидаги айрим феъллар фақат III шахс шаклидагина қўлланади. Бу уларнинг луғавий—семантик маъноси билан боғлиқ, албатта. Масалан: *Қор ёғди, Шамол эси.*

Шахс маъноси уч йўл билан инфодланади:

1. Синтетик: *ўқи-ди-м;* *Г:қил*
2. Аналитик: *у ўқиган;* *Эт:сўд+*
3. Аралаш: *мен ўқидим.* *Арс:дими*

Ҳатто шахсли феълларда ҳам шахс доим аниқ бўлавермайди: *бугун қор ёғади дейишяпти* (одамлар). Баъзан эса умумшахс маъ—носи англашилади: *мана буни одамийлик дейдилар. Ишламаган — тишламайди.*

Ўзбек тилида шахс маъноси кўчган ҳолда қўлланади ҳам. Масалан: *Болалар, биз дарсларга унча аҳамият бермаймиз, (ўқитувчи нутқидан).* Аслида, сиз аҳамият бермайсиз дейилмоқчи. Яна қиёсланг: *Юрамиз—юрамиз, имтиҳонга келгач, шошиб қоламиз. Мақолани биз ёздик. Талабаларнинг жавобини эшитиб, қувонасан, киши. Онанг ўргилсин! Ойимиз айтдилар. Эшон поччам ўзлари, қаро бўлсин юзлари. (X X).*

Келтирилган мисолларнинг деярли барчасида шахс — сон маъноси кўчган.

Тусланини — феълнинг шахс сон, замон қўшимчаларини олиб **ўзгарини**. Шу қўшимчалар тусловчилар ҳисобланади: *ўқи-ди-м*. Тусловчилар сўздаги ўрнига кўра феъл ясовчилардан кейин жойлашади. Бироқ,

айримлари феъл ўзагига бевосита бирикади ҳам (*бор + ай*). Тусловчилар 2 хил шаклга эга: 1) тўла шакл: *бор-а +ман*; 2) қисқа шакл: *бор-ди+м*. Асли биринчи шакл қадимий деб қаралади. Буларнинг фарқи I ва II шахсдагина. Шунингдек, қисқа шакллар фақат феълларгагина бирикади, тўласи эса, феълдан бошқа сўз туркумларига ҳам қўшила олади: *талабаман, онаман, яхшаман, ўзимман...* Демак, тусланиш феълдан бошқа сўз туркумларида ҳам кузатилади. Қиёслани: *мен соғман. У касал. Ойим бардамлар.* Кўриниб турибдики, булардаги отлар (кечг маънода) предикативлик белгисини олган ва эга — кесим мослашган.

I ва II шахсдаги тусловчилар шаклан отлардаги турловчилар билан тенг, ammo ҳозир улар ўзаро омонимик муносабатда, гарчи тарихан бир манбага боғланса ҳам. Қиёслани:

I шахс : она + м , айтди — м

II шахс : она + нг , айтди — нг

III шахс : она + си , айтди — 0

Айрим тусловчилар бошқа шу шаклдаги аффикслардан урғу орқали фарқланади: *бола — сиз* (урғу ўзақда эмас), *бола — сиз* каби (урғу — ўзақда).

Тусловчиларнинг бир тури замон (-ди), иккинчи тури шахс-сон (-м) билдиради. Шахс сонсиз бўлмайди. Шунинг учун шахс-сон қўшимчалари деб юритилади.

Тусланиш парадигмасида баъзан III шахс махсус қўшимча олмайди. Шунинг учун ҳам асосий тусланиш пойдевори III шахс деб қаралади. Ўзбек тилида 3 хил тусланиш, 3 тур тусловчилар фарқланади:

I ТУСЛАНИШ

I — ўқи — ди — м , ўқи — ди — к

II — ўқи — ди — нг , ўқи — ди — нгиз

III — ўқи — ди — 0 , ўқи — ди — лар

II ТУСЛАНИШ

I — ўқи — и — ман , ўқи — й — миз

II — ўқи — й — сан , ўқи — й — сиз

III — ўқи — й — ди , ўқи — й — дилар

III ТУСЛАНИШ

I — ўқи — й , ўқи — й — лик

II — ўқи — 0 , ўқи — нгиз

III — ўқи — син , ўқи — синлар

Умуман, феълларда шахс – сон кўрсаткичлари кўп, улар турли вазибаларни бажаради, грамматик томондан полисемик, чунки, бир вақтнинг ўзида ўзаро боғлиқ бўлган замон, майл, шахс – сон маъноларини ҳам англага олади. Шунинг учун ҳам услубий мақсадларда кенг қўлланади (Унинг бу хусусияти М.Содиқованинг "Феъл стилистикаси" номли ишида батафсил ёритилган). Айрим мисоллар мазмунига диққат қилинг:

1. *Уринмасинлар, хоним* (Ҳақим Назир) – шахс алмаштириляпти.
2. *Сендай қирчиллама йигит уйга ўтирсин – га, ... Норбой ота қўй боқсинми?!* (П.Қодиров) – кинояни бўрттирини.
3. *Тушунадиган одамнинг сагагаси кетсанг арзийди* (А.Қаҳҳор) – субъектив муносабат.
4. *Сизга гапирини ким қўйибди* – умумшахс англатувчи турғун ҳол.

Яна ўзингиз қислаб кўринг:

1. Ҳа, ўлдинги, иккита меҳмонни кутиб ололмасанг. Ҳе, зикналигинг қурсин ("Муштум")
2. "Садағанг бўлай, командир".
3. Бундай бўлишини ким билибди.

ТЎРТИНЧИ МАВЗУ

ФЕЪЛЛАРДА НИСБАТ КАТЕГОРИЯСИ

Мазкур мавзу ўзбек тилшунослигида бир мунча кенг ўрганилган бўлишига қарамай, унинг айрим муаммолари юзасидан тадқиқотлар олиб борилмоқда. 1975 йилда Санкт – Петербургда бу муҳим масалага бағишланган анжуман бўлиб ўтган ва унда турли системага мансуб тилларнинг синтаксисида структур – типологик методларга таянган ҳолда ўрганиш масалалари ўртага ташланган эди. Аниқроғи, феъл нисбатларини валентлик назарияси асосида ўрганиш унинг кўп томонларини ёритишда ҳал қилувчи омил бўлиши таъкидланган эди. Лекин ҳозирги кунда ҳам, бир қатор ишлар қилинган бўлишига қарамай, бу категория узил – кесил ўз ечимини топган дейиш қийин. Чунки муаммонинг ўзи мураккаб бўлиб, у ўтимли – ўтимсизлик, каузатив, шахс – сон, фаол ва нофаол тузилмалар масалаларининг ўзаро боғлиқ чигал тутунидан иборат. (М.Аъламова).

Бошқа туркумларга хос сўзшакллардаги каби феъл сўз шакллар ҳам лексик семантикали моддий қисм ва грамматик семантикали шаклий қисмлардан иборат. Феъл сўзшаклнинг шаклий қисми мураккаб тузилиши

билан ажралиб туради: шунга кўра унинг асосии вазифаси ҳам мураккаб бўлиб, феълнинг моддий қисмига путқ ичида тегишли предикативлик шаклини беришдан иборат. "Предикативлик гапнинг грамматик маъносини ташкил қилади: гапда модаллик, замон, шахс – сон категорияларининг маънолари гапнинг формал томонларини ўзгартириш билан юзага келади" (Гуломов А., Асқарова М. – Дарслик). Нисбат кўрсаткичлари ҳам гап тузилишини ўзгартириш, муайян нисбат талабига мос келувчи гап андозасини тузиш лаёқати билан сўзшаклнинг қурилишида муҳим ўринни эгаллайди. Мисолларни қиёслаш (ҳам шаклига кўра, ҳам мазмунига кўра):

1. Завод директори илғор ишчиларни табриклади.
2. Илғор ишчилар завод директори томонидан табрикланди.
3. Илғор ишчилар табрикланди.

Демак, нисбат категориясини алоҳида тавсифлаш, таҳлил қилиш, унга хос грамматик кўрсаткичларни қиёслаш, уларнинг бошқа категорияларга боғлиқлигини ўрганиш ўзбек тили грамматикасининг долзарб муаммоларидан бири бўлиб қолаётганлигидадир.

Феъл нисбатлари тушунчасига нисбатан турлича атамалар қўлланган ва ҳамон айримлари ёнма – ён қўлланиб келяпти: *боб, қаратма, даража, нисбат*. Бироқ таснифлашда яқдиллик бордай, таърифлашда ҳам. Нисбат категориясига ҳаракат объекти ва субъекти ўртасидаги муносабатни кўрсатади, дея баҳо берилади. Ҳар бир нисбат шакли ўзига хос морфологик кўрсаткичлар ёрдамида ҳосил қилинади, феълдан феъл шаклини ҳосил қилганлиги учун шакл ҳосил қилувчилар сирасига киритилади. Албатта, ясалган даража шакллари уларнинг бошланғич ҳолатларига қарама – қарши қўйилади. Шунинг учун ҳам ўзбек тилшунослигида яратилган сўнгги ишларнинг айримларида мазкур категория талқинида ҳам "нисбат", ҳам "даража" терминидан ўринли фойдаланилади. Чунки нисбат ҳосил қилувчи қўшимчалар юзага келтирган маънодаги силжишни, даражаланишни фарқлаш зарурати шуни тақозо этади. Мисолларни қиёслаб кўрайлик: *Мен бу талабани танидим* (бош нисбат). *Мен бу талаба билан танишдим* (биргалик нисбат). *Мени бу талаба билан дўстим таништирди* (ортгирма нисбат). *Талаба бизга таништирилди* (мажҳулик нисбати). Нисбат қўшимчаларининг сўзшакл таркибида қайд этилиш миқдори билан боғлиқ ҳолда юзага чиқадиغان нисбат ўзгаришларининг "даража" термини билан юритилиши (М.Аъламова) ҳам масалага янада ойдинлик киритади. Шу жиҳатдан ёндашганда нисбат шакллари тартиботида 4 даража (босқич)

ажратилади: I даража бош нисбат шаклларида иборат, II даража нисбатлари бош нисбатта бир нисбат кўрсаткичини қўшиш билан, III даража нисбатлари II даража нисбат шаклларига яна бир нисбат кўрсаткичини қўшиш билан, тўртинчи даража нисбат шакллари мажхулик нисбати кўрсаткичини қўшиш билан ясалади.

Демак, мана шундай жойлашув феъллардаги нисбат катего-
риясини ташкил этади. Уларни яна қуйидагича тавсифлаб кўрсатса бўлади:

I даража нисбатнинг кўрсаткичи йўқ; у фақат бош нисбатдан иборат: *ёздим, олди*.

II даража нисбат кўрсаткичи сўзшаклда битта қайд этилади. У ўзбек тилида бошқа даража нисбатларидан кўп, тўрт нисбатни (ўзлик, биргалик, орттирма, мажхул) бирлаштиради: *кўриндим, кўришдик, кўрсатди, кўрилди*.

III даража нисбат кўрсаткичлари сўзшаклда иккита қайд этилади (орттирма ва мажхул): *таништирдим, танишилди*.

IV даража нисбат кўрсаткичлари сўзшаклда учта қайд этилади: *таништирилди*.

Француз тилшуноси Л.Теньернинг валентлик назариясининг Санкт-Петербурглик тилшунослар томонидан ривожлантирилиши натижасида яратилган диатезалар назариясини қўллаш билан феъл нисбатларининг морфологик, синтактик ва семантик томонларини бир йўла ўрганиш имконияти туғилди. Диатезалар назарияси бўйича феъл кесим гап тузилишининг ўзаги, ядроси, гапнинг бутун тузилишини белгилловчи "калит" деб баҳоланади. Диатезаларни белгилашда эса икки юза — ҳам семантик, ҳам синтактик юза ва ақтаптар ҳисобга олинади. Валентлик назарияси билан диатезалар назарияси узвий боғлиқ. Феълнинг валентликлари миқдори ошиб борган сайин шу феъл кесим уюштира оладиган диатезалар миқдори ҳам ортиб боради. Масалан: *ташла* — феъл ижрочи (субъект) ва объект валентликларига эга. Унинг диатезаларини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1. *Бола тошни ташлади* — C 0 I II.
2. *Тош бола томонидан ташланди* — 0 I C II.
3. *Бола ташланди* ("ўзини отди" маъносига). У ҳолда: C П. 0 I йўқ.
4. *Бола ўртоғи билан тошни ташлади* — C I C 2 0 I II.
5. *Ўртоғи болага тошни ташлатди* — C 2 C I 0 I П.

Диатезалар семантик юза ва синтактик юза бирликларининг ўзаро мос келиши бўлса, феъл нисбатлари мана шу мосликнинг феълдаги шаклий ва мунтазам ифодасидир.

Феъл предикатлик вазифасида қатнашган ҳар қайси гап тузил — масида муайян диатеза акс этган бўлади. Кесим нисбат кўрсаткичисиз феъл шаклида (бош нисбатда) бўлган гапларнинг қурилмаларини бирламчи — асос қурилмалар дейиш мумкин: *Мен кўрдим*.

Нисбат қўшимчаларининг ҳар галги қўшилиши билан диатеза тури ўзгариб боради: биргалик нисбати диатезалари; ўзлик нисбати диатезалари ва б.к.

Нисбат шаклларининг семантикаси ҳам ўзига хос табиатга эга:

1) феълнинг нисбат шакллари ҳар қандай феъл лексемадан ясалавермайди:

ҳолат ифодаловчи ўтимсиз феъллардан камроқ ясалади: *тур —, ўтир, ёт —* (турилмоқ, тургизмоқ, ўтқизмоқ...);

2) феъл лексеманинг семантикаси исталган кўрсаткични олавермайди:

мўраламоқ, эсмоқ феълларидан нисбат шаклини ясаи қийин;

3) нисбат шаклларининг маънолари ранг — баранг. Масалан: "Ўзбек тилининг

изоҳли луғати"да *ташла* — феълнинг қўлланишига хос ўндан ортиқ маъноси кўрсатилган. Шулардан "*ўзини отди*", "*ўзини ташлади*", маъносидан ўзлик нисбатига хос "*Арслон қуёнга ташланди*", "*Кечадан бери ҳеч нарса емаган Абдували овқатга ташланди*" ва "*биргаликда галма — гал ташламоқ*" маъносидан биргалик нисбатига хос ("*Мирбадал билан қошиқ ташлашиб ичинг*") шакллари ҳосил қилиш мумкин. "*Ташла*" — феълнинг "*пасаймоқ, кучсизланмоқ*" маъноси (Бозор ташлади. Нархлар анча ташлади), "*шиддат билан ёғмоқ*" маъноси (Қор роса ташлаяпти), "*оқсоқлашиб юрмоқ*" маъноси (У чапга бир оз ташлайди), ҳамда "*шоҳ ташламоқ*", "*ўлигини ташламоқ*" маъноларидан биронта нисбат шакли ясалмайди.

Илмий манбаларда медиаллик маъносини ифодаловчи сифатида талқин қилинган шаклларнинг { — ик, — ик, — иш...} эса нисбат маъносига алоқаси йўқ. Зеро, бу ҳол илмда аниқ фарқлаб берилиши керак (медиааллик категорияси сифатида). Чунки бу шакллар гапнинг тизимида ўзгариш туғдирмайди: *ой тўлди — ой тўлишди*. Бироқ медиаал шакллар ҳам лексемалашини мумкин: *чойга қонди, жавобдан қониқди, таклифга кўнди, шаронгга кўникди, маррага етди, кадрлар етишди, пишиб етилибди, ичи ачиди, кўзлари ачишди* каби.

Нисбат шакллари ҳам лексикалашиши мумкин. Бунда сўз—шакллар таркибида морфологик қайта бўлиниш юз беради: нисбат кўшимчаси шаклий қисмдан моддий қисмга ўтади: *керил, излан, чиқиш—, илин—, ўлдир—, урил—*. Аммо бу ҳолни аниқлаш жуда қийин.

Куйида ҳар бир нисбат шаклига алоҳида—алоҳида тўхтаб ўтамиз.

1. Бош нисбат (аниқ даража). Ҳаракатнинг эга билан ифодаланган шахс ёки предмет томонидан бажарилишини кўрсатади. Унинг махсус морфологик кўрсаткичи йўқ. Шунинг учун поль кўрсаткичли нисбат шакли деб ҳам юритилади. У ўта фаол шакл. Туб ва ясама, ўтимсиз ва ўтимли феъл лексемаларда кўринади. Масалан:

Ёмғир тинди — СП тарзидаги диатеза.

Ғўзалар сувга қонди — С 0 2 II

Нури дерезани оҳиста ёнди — С, 0 I II

2. Ўзлик нисбат. Бунда субъект ҳам, объект ҳам бўлади. Ўзлик нисбат шакллари ўтимли феъллардан — *и/н, — и/л* кўшимчалари ёрдамида ясалади, ўтимсизлик юз беради. Бу фикр фанимизда кўп бора таъкидланган. Ҳаракатнинг субъектнинг ўзига қайтиши эслатилган: *яса—н—ди, бега—н—ди* каби. Бунда ҳам ўтимлидан ясалиб, ўтимсизлигини юз бериши кузатилади: *Сауда машинанинг рулини бурди. Сауда бурилди*. Ўзлик ва мажҳул нисбат ясовчилари формал тенг бўлганлиги сабабли, уларнинг маъно жиҳатдан фарқлари матн таркибида аниқланади: *имтиҳонга тайёрланди* ва *нарсалар тайёрланди* бирикувларини чоғиштиринг: *керилиб гапирди, этик қолинда керилди*.

Мажҳул нисбатда эса ҳаракатнинг объект томонидан бажарилиши ва субъектга ўтиши маъноси англашилади. Улар мажҳул қурилмаларни юзага келтиради. Бундай гапларда диққат объектга қаратилган бўлади: *Дафтар Сауда томонидан келтирилди*. Морфологик кўрсаткичи ўзлик шакли билан омонимик характерда. Одатда ўтимли феълдан ясалади ва ўтимсизга айланади. Қайси фонетик шакли ишлатиш эса сўзнинг товуш таркиби билан боғлиқ: *сезилди, билинди, қурилди, кўринди* ва б.қ. Баъзан ўтимсиз феъл ҳам мажҳул шаклда қўлланади: *ухлансин! жим ётилсин! борилсин!*.

Биргадик нисбатда ҳаракатнинг бирдан ортиқ шахс томонидан бажарилиши кўрсатилади. Морфологик кўрсаткичи —*н/ш/*. Унинг омонимик жуфтлари бор (сифатда, отда, феълнинг ўзиде): *талабалар аудиторияга киришди*. Бу шаклдаги феъл ҳар хил маъноларни англатади:

а) ёрдамлашиш: *опасига қарашмоқ*;

б) "тенг қатнашиш": *у опаси билан иш қилишди*;

в) ўзаро биргалик: *она билан қиз узоқ сўзлашиб туришди*.

Орттирма нисбат шаклидаги феъл ҳаракатнинг восита орқали бажарилишини билдиради, ўғимли феъл ясайди. Морфологик кўрсаткичлари: -тир, -дир, -гиз, -ғиз, -каз, -қаз, -т, -ар, -ир, -из, -сат ва б.қ.: *келтирди, юргизди, томизди, кечирди...* Кўринадики, буна қурилма кенгаяди, орага сўз қўшилади. Логик субъект кўпинча ифодаланмайди: *едирди, ичирди, аммо патижа яхши бўлмади*. Орттирма нисбат қўшимчалари феъл ўзагига бирдан ортиқ тарзда ҳам қўшила олади: *ўқиттирди, ёздиртирди* каби. Айримлари эса синонимик табиатта эга: *едир-егиз, кўрсат-кўргиз, чиқар-чиқаз, кийдир-кийгиз...*

Феъл нисбати қўшимчаларининг қўшма ва жуфт феълларда ишлатилиши ҳам ўзига хос томонларга эга. Хусусан, ўзлик нисбат аффиксининг етакчи феълга (кийиниб олди), мажҳул нисбат аффиксининг ёрдамчи феълга (ёзиб чиқилди), баъзида биргалик ва орттирма нисбат ясовчиларининг ҳар иккала феълга ҳам қўшилиши (*бақуриб юборишди, ёздириб юбортирди*) кузатилади. Албатта бу каби қўлланмалар услубий жиҳатдан аҳамиятлидир.

Кейинги йилларда ҳар бир нисбат шакллари турли жиҳатдан тадқиқ қилинган. Хусусан, орттирма нисбат шакллари каузативлик билан боғлиқ тадқиқ қилинди (С.Маматқуловнинг иши).

Француз тилида модаллик ва каузативликнинг ифодаланишини текширган Е.Е.Корди эса А.А.Холодовичнинг нисбатга "Нисбат феълда грамматик маркерланган диатезадир" деб берган таърифи диққатга моликлигини таъкидлайди. Ўзбек тилидаги бу ҳолат Р.Расулов, П.Махмудовлар томонидан ҳам эътироф этилган.

БЕШИНЧИ МАВЗУ

ЎТИМЛИ-ЎТИМСИЗЛИК КАТЕГОРИЯСИ

Ўғимли-ўғимсизлик ҳам феъл нисбатлари категорияси билан узвий боғлиқ. Лекин бу боғлиқликнинг сабаби ва моҳиятини изоҳлашда баён этилган фикрлар ҳар хил.

Феъл нисбатларининг алоҳида категорияни ташкил этишига шубҳа билдирилмагани ҳолда, ўғимлилик, ўғимсизликнинг феълларга хос хусусият

ўзи ўндан ортик. А.Х.Сулаймоновнинг номзодлик диссертациясида ўтган замон шакли 22 га етади (1949 йил ҳимоя қилинган) деб кўрсатилган.

Юқорида тилга олинган ишлардаги таҳлил шуни кўрсатадики, кўп ҳолларда мантқиқий ва грамматик ҳодисалар фарқланмайди ва шунинг натижасида турли хил бўлинишлар юзага келади. Худди шу нуқтаи назардан А.А.Кокляновнинг баъзи бир тилшуносларнинг аналитик шакллари замон категорияси шакли деб қарашларига ҳақли равишда эътироз билдиришини қувватлаш керак. Масалан, тилшунос Ж.Жўраева "*мен боришим керак*" бирикмаси келаси замонни аңглатади, деб ёзса, А.Коклянова бу қарашга қарши фикр юритиб, "*—иш + шахс қўшимчаси + керак*" ҳодисасини келаси замон шаклига тенглаштириш керак эмас, бу ерда логика ва грамматика қориштирилган, деб таъкидлаганки, бу фикрга қўшилиш керак.

Демак, агар феъл шакллариининг мантқиқий ва матний ҳолатларини назарда тутиб таъриф берилса, унда турли хилдаги субъектив қарашлар, ҳар хилликлар келиб чиқаверади. Ҳолбуки, проф. А.Ҳожиев ҳақли таъкидлаганидек, феъл замонларининг, уларга берилган ном — терминларнинг шу қадар турли — туман қилиб юборилишига ҳеч қандай ҳожат ва зарурат йўқ ("*Феъл*", 133 — б.).

"*ухляпши*" — аниқ ҳозирги замон шакли. Ҳолбуки, у мантқиқан ўтган замонда бошланган ҳаракатни ҳам, давом этаётган ҳолатни ҳам, давом этиши мумкин бўлган ҳолатни ҳам аңглатиши мумкин (бирок бу мантқиқан).

Ўтган замон шакллари. Ўтган замон феълининг шакллари нутқ пайтидан илгари бажарилган ҳаракатни ифодалашга хизмат қилади. Ўтган замон феъллари морфологик кўрсаткичларининг ҳар хиллигига, ифода воситалариининг фарқига, маъно фарқларига қараб турли кўринишларга ажратилади.

Аввало, ўтган замон феълининг синтетик ва аналитик шакллари фарқланади. Синтетик шакл *-ди, -ган, -н/б* аффикслари ёрдамида, аналитик шакл эса, тўлиқсиз феъл формалари ёрдамида ҳосил қилинади. Синтетик шаклларда ҳаракатнинг нутқ пайтига муносабати бевосита ифодаланади. Аналитик формаларда эса бавосита, яъни нутқ вақтини ҳам ўз ичига олган ҳолда ифодаланади.

Ўтган замон феълининг турлари:

Ўтган замон аниқлик феъли. Унинг ифода шакли: феъл ўзаги + *-ди* аффикси + шахс — сон аффикси: *ўқидим, ёздим* (шу парадигматик қатор

эслатилади ва шу қатордаги III шахс бирликнинг — 0 кўрсаткичли эканлиги таъкидланади, унинг омонимик кўрсаткичлиги эслатилади).

Бу шакл ҳаракатнинг бўлиб ўтганлигини қатъий тусда ифодалайди: *Мажлис бошланги. У кетди.* Бироқ, ўрни билан ишнинг давоми, такрорланганлиги, кетма—кетлик, тахмин каби маъноларни ҳам юзага чиқаради. Мисоллар: *Қани, кетдик. У келди, мен кетаман. Хўш, мен бордим, уни тополмадим, кейин нима бўлади?*

2. Тарихий ўтган замон феъли. Ифодаси: феъл ўзаги + ган аффикси + шахс—сон аффикси: *ўқиганман, ёзганман* (шу парадигматик қатор эслатилади). Бу шакл англатган маъно бўлиб ўтган воқеани аниқ шарҳ қилиш эмас, балки ишнинг бажарилганлигининг ҳозир аниқлиги. Демак, бунда асосий диққат ҳаракатнинг натижасига кўчган. *У кетган. Ёмғир тинган. Гўзани ўт босган. Ёзувчи билан учрашган...*

3. Ўтган замон эшитилганлик феъли. Ифодаси: феъл ўзаги +б/-иб/ аффикси + шахс—сон аффикси: *ўқибман, ёзибман...* (шу парадигма эслатилади ва III шахс бирликнинг -ди аффикси билан ишлатилиши айтилади. Қиёсланг: *борди—борибди*). Бу шакл асли мантиқан I шахсга эга бўлмаслиги керак эди, чунки у кимдандир эшитилганликни ифода этади. Бироқ, "кутилмаганда юз берган ҳаракат" (ухлаб қолибман), "аниқлик феъли маъносида ишлатиш" ("*ўтирибман—ўтирибман келмади ёки ўтирдим—ўтирдим келмади; бўпти—бўлди* маъносида теги келиши ҳам мумкин), эшитилганлик (*меҳмонга чақириб келибсан*) маъноларини кўрсатади. Мисоллар: *Раҳмат, давлатимизга етарли машина бериб юборибди (Ҳ.Г.). Ақлимни танибманки, шу колхозда ишлаб келяпман (С.АН.).*

4. Узоқ ўтган замон феъли. Ифодаси: тарихий ўтган замон феъли+тўлиқсиз феъл: *ўқиган эдим, ўқиган эдинг...* шаклий ўзгариш тўлиқсиз феълда бўлади. Бу феълнинг маъно хусусияти тўлиқсиз феълнинг қайси турда бўлишига боғлиқ: тўлиқсиз феъл "эди" формасида келса, анча илгари бўлган ишни эслатиш, ишнинг аниқ бўлагалиги маъноси келиб чиқади: *у айтган эди.* "экан" шаклида келса, бошқача маъно касб этади: *у айтган экан.* Матний мисол: Бизнинг йигитни ҳам, катта масофани пиёда босгани учунми, кун ҳийла бетоқат қилган эди (Ойбек).

5. Ўтган замон ҳикоя феъли: бу ҳам қўшма ифодаланади. Бунинг аввалгисидан фарқи, бу шаклда фақат "эди"нинг ишлатилишида. Ифодаси: феъл ўзаги + равишдош аффикси + эди: *айтиб эди.* Бу шакл ҳаракатнинг ўтмишдаги бирор вақтда юз берганлигини, илгариги вақтда оидлигини (...)

алмининг қанақалиғини кўрасиз, део эди), муносабатни курсатади (*келиб эди—келувди, демаб эдимми—демондимми*), пайт ашглатади (*энди кўчага чиқиб эди — чиқувди*) ва б.қ.

6. Тугалланмаган ўтган замон феъли. Ифодаси: феъл ўзаги + *-р/-ар/сифатдоши+тўлиқсиз феъл*. Унинг маъноси, давомлилиқ (*ўқишга қатнар эдим*), шарт (*эшитганимда, аввалроқ келар эдим*), эслатиш (*билар эди*) каби маъно позикликларини юзага чиқаришдир. Яна шуни қўшимча қилиш керакки, бу шаклнинг маъноси ҳам кўпинча тўлиқсиз феълнинг қайси шакли қўлланишига боғлиқ. Қиёсланг: *борар эди, борар экан, борар эмиш*.

(А Хожиев *ёзаётган эдим, ёзаётиб эдим, ёзмоқда эдим, ёзгувчи эдим* шаклларини ҳам ўтган замон феълнинг қўшма ифодаси сифатида қайд этган).

Хулоса шуки, қўшма замон шаклидаги феълнинг маъноси аввало асосий сўзнинг қандай турда бўлишига, иккинчидан, тўлиқсиз феълнинг маъносига боғлиқ. Қўшма замон шаклидаги маъно шу воситалардаги мазмуннинг йиғиндисидан иборат бўлади.

Ҳозирги замон шакллари. Ҳозирги замон шаклларининг асосий хусусияти ҳаракатнинг нутқ сўзлашиб турган пайтда бажарилишини билдириш. Феълнинг 2 тури фарқланади:

1. Аниқ ҳозирги замон феъли феъл ўзагига *-яп, -ётир, -ётиб, -моқда* аффиксларини қўшиш билан ҳосил қилинади (равишдош аффиксидан сўнг): *бор—а—яп—ман, бор—а—ётирман, бор—моқда—ман, ёзаётибди*. Бу шаклларнинг ҳар бири қўлланиш даражаси, услубий бўёғи, маъно позикликларига кўра бир—биридан фарқланади. Масалан. *-моқда* китобий, *-ётир* китобий—поэтик, *-ётиб* диалекталроқ, *-яп* — нисбатан фаол бетараф шаклдир.

Ҳозирги замон феълнинг аналитик шакллари ҳам бўлиб, улар *ёт, тур, юр, ўтир* кўмакчи феъллари воситасида ясалади:

ёзиб ётибман, душманлар пойлаб турибди... ,

хавотир олиб ўтирибман, шу ишни мўлжаллаб юрибман... .

Бу далиллар шу феъл шаклининг, хусусан, синтетик шаклнинг аслида аналитик форма бўлганлигини ҳам тасдиқлайди. Қиёсланг: *бораётибди—бораялши*. Яна қиёсланг: *Эртага пенсияга кетялман*.

2. Ҳозирги *- келаси* замон феъли феълнинг ҳамма турларига нисбатан ҳам кенг маънода — замон жиҳатдан умумийлик маъносидан

қўллана олиш хусусиятига эга. Масалан, *кўз кўради, ҳулоқ эшитади, иш устасидан қўрқади, пўлат эгилмайди, халқ олқишлайди...*

Ифодаси: феълнинг **-а ёки -й** аффикси орқали ясалган равишдош шаклига шахс-сон аффиксларини орттириш билан ҳосил қилинади ва ҳам ҳозирги, ҳам келаси, ҳам умумзамон маъноларини англата олади. Қиёсланг: *мен университетга ўқийман, ер ўз ўқи атрофида айланади.*

Баъзан бу ифода бўлиб ўтган ҳодисаларни ҳикоя қилишда ҳам ўтган замон маъноси учун қўлланиши мумкин:... *раҳбарлар стол ёнига келади* (кимдир гапириб беряпти). Бошқача айтганда, бу ўтган замон ичидаги замондир.

Келаси замон шакллари 2 турга бўлинади:

- 1) келаси замон давом феъли;
- 2) келаси замон гумон феъли.

1. Келаси замон давом феълнинг ифодаси: **-а ёки -й** орқали ясалган равишдош + диган формасидаги қўшма аффикс ёрдамида ясалади: *бор-адиган-ман: мен кирадиган институт.* Буларнинг маъноси нутқда аниқлашади. Биз тусланадиган ҳолатга нисбатангина замонни ишлатяпмиз, чунки иккинчи ҳолатдаги сўз тусланмайди.

2. Келаси замон гумон феъли: феъл ўзаги + **-р/-ар** шакли сифатдош ясовчи + шахс-сон аффикси. Бу феълнинг ҳозирги замон ўзбек тилидаги маъноси (кесим функциясида) ишнинг бўлишини тахмин билан англатишдир: *у борар, ёзарман, ўйлаб кўрарсиз.*

Бу форманинг аниқлик маъносидаги қўлланиши эски ўзбек тилига хос бўлиб, баъзан шеърини услубда учраб туради: *яллалар айтиб кезарман* (албатта кезаман маъносида) — бу ҳозирги замон ўзбек тили учун меъёр эмас. Яна қиёсланг: **-ажак** (боражакман), **-моқчи** (бормоқчиман), **-ур** (борурман). Тилшунос У.Турсунов буларнинг бирини аниқ келаси замон (**-ажак/-яжак**), келаси замон мақсад (**-моқчи**), келаси замон гумон (**-р, -ар**), келаси замон лозим формаси (**-диган**) деб гуруҳлаган.

Феъл замон шакллариининг кўчган ҳолда қўлланишларини ҳам айтиб ўтиш лозим бўлади. Бундай далиллар албатта маълум сабаблар асосида юзга келади, бу эса услубий нуқтаи назардан ўрганишни тақозо этади.

Демак, феъл шакллариининг замон тушунчасини англатиши нутқ жараёнига нисбатан 2 хил тусда бўлади:

1. Аниқ бўлади: *ўқиди, ёзаёттир...*
2. Маълум бўлади: модаллик, экспрессивлик билан боғлиқ бўлган

фетъ шакъларининг, аниққа, аниқтик шакъларининг мисол тушунчаслари кўпинча мавҳум бўлади: *мукофотга сазовор бўлса эди. Тўйни кузда ўтказмоқчи эди ва б.қ.*

Қуйидаги матний мисоллар мазмунига эътибор беринг:

1. *Эртадан пенсияга чиқялман (чиқаман).*
2. Уруш талаб қилиб чиққан Авазхон, бир юртларга сафар қилдинг бегумон. Рост айттин жон болам, қайга борасан? (Фозил Йўлдош: "сафар қилаётирсан" маъносида).
3. У маст бўлиб келса, кўчанинг бошиданоқ билинади: болалар тумтарақай қочган, итлар вовуллаган, товуқлар қақиллаган ("Муштум" — қочади, вовуллайди маъносида).
4. Кўриниб турган тоғдан ошдиғиз, нарёғи Олтинсой ("Ш.Ю" — ошсанғиз маъносида).
5. Кўчада одам сероб. Болалар бақирган, ёқалашган... Анграйиб, бошимда тугун, дам туяларга, дам дарахт бошидаги қушларга қараб, қоқила — суқила бораман (Ойбек — *борар эдим*, бақир — япти, ёқалашяпти маъносида).
6. Икки бети қил — қизил, ингичка қош, кўзи қийиқ сулув қиз — лар, айрон тутиб, яна жирлаб беришни сўрайдилар, оталари юқоридан тушиб келиб, ўзбек меҳмонларни ўтовга таклиф қиладилар, ўтов бекалари меҳмонларга суфра ёзиб, гўшту қимиз, бўғирсоқ келтирадилар (Фозил Йўлдош).

ЕТТИНЧИ МАВЗУ

ФЕЪЛЛАРДА МАЙЛ КАТЕГОРИЯСИ

Майл категориясига манбаларда берилган таъриф деярли бир хил: "Майл категорияси ҳаракатнинг воқеликка сўзловчи томонидан белгиланган муносабатини англатади" деб кўрсатилади. Бироқ унинг турларини кўрсатишда хилма — хиллик бор. Баъзи тилшунослар (А.Г.Гуломов) 3 та майл (аниқлик, буйруқ, шарт) борлигини таъкидласа, бошқалар (масалан, А.Н.Кононов) 4 та тури (истак майлини қўшган) ҳақида гапиради. Т.Хўжаев эса: 6 та тури борлигини таъкидлайди ва юқоридагиларга қўшимча қилиб, тўсиқсиз (айтса ҳам), вазифа (айтиши керак) майллари ҳақида гапиради. Ҳолбуки, майл турлари қанчалик кўпайтирилмасин, дастлабки уч турнинг хилма — хил семантик вариантларидан бошқа нарса эмас. Тўғрироғи, у ёки

бу кўрсаткичнинг турли нутқ комбинацияларида англатган маънолари асосида юзага келган маънолардир. Шундай экан, майл турларини 3 га бўлиб тавсифлаш ҳар жиҳатдан мақсадга мувофиқ.

1. **Аниқлик майли.** Бу майл ҳаракат ва ҳолатни аниқ ҳодиса сифатида кўрсатади. У ҳамма замонга тегишли бўлади. Кўринича содда гапнинг кесими бўлиб келади.

Масалан: *ўқидим, ўқиётир—ман, ўқийман.*

Ёки: *Ҳаво булут бўлди. Шамол бўлаяпти. Қор ёғади.*

Кўриниб турибдики, бу майл ўзакка замон, шахс, сон қўшим—чаларини қўшиш билан ҳосил қилинади.

2. **Буйруқ майли.** Бу шаклдаги феъллар тусланишнинг 3—кўринишида келтирилган бўлиб, улар буйруқ, илтимос, сўраш каби хилма—хил маъноларни англатади. Шунинг учун ўша парадигмани эслаш ўринли бўлади:

БИРЛИК

I шахс: *бор-ай/ин/*

II шахс: *бор-/ошанг/-гин*

III шахс: *бор-син*

КўПЛИК

бор-ай-лик

бор-инг-из

бор-син-лар

Буйруқнинг барча шахсда ифодаланувчи инкор шакли ҳам бор. Кўриниб турибдики, бу шаклдаги феъл ҳам шахс категорияси билан боғлиқ. Лекин бу жиҳатдан ёндашишнинг тамойилига қараб, олимларнинг қарашлари бир—биридан фарқлидир. Сабаби, баъзи тилшунослар (И.Харитонов, О.Азизов) буйруқ феъли 3 шахсга эгалигини таъкидласа, айримлар (Н.К.Дмитриев, А.Гуломов) 2 шахсга эга деб кўрсатади. Дарҳақиқат, таъкидланганидек, 1 шахс, яъни сўзловчи ўзига—ўзи буйруқ беролмайди. Бинобарин, буйруқ майлининг биринчи шахси деб қараладиган шакл (*борай, бормайин, борайлик*) кўпроқ истак маъносини англатади. Шунинг учун бўлса керак, ишларда буйруқ—истак майли ҳақидаги фикрлар кўп учрайди. Мана шу 1 шахс шаклидаги асосий кўрсаткич —ай бўлиб, у тарихан —гай шаклига бориб боғланади. —айин эса кўпроқ шеърний услубга хос. Мисол: *кўрмайин* — мен сира кўрмай. Бу шакл худди шу инкор шаклида ўзининг омонимик жуфтига эга: *кўрмайин босдим тиканни* ("кўрмасдан" маъносида, яъни равиш).

Демак, одатда буюриш маъноси II ёки III шахсга қаратилган бўлади. Ўзбек тилида буйруқнинг II шахси содда ва кенгайган шаклга эгаллиги билан тавсифланади: *айт, айтгин, айтма, айтмагин*. Бу шаклнинг ҳурмат формаси ҳам йўқ эмас: *ўқинг, ўқингиз*. Агар шу шаклга *-чи* юклагани қўшилса, феъл айрим хусусиятлар касб этади. Ўрни билан буйруқ юмшайди: *ўқи-чи, айт-чи, ол-чи*. Яна қиёслаш: *келтирмай кўр-чи! Бўлмаса-чи! Қани, олиб кўр-чи!...* Бу каби мисоллардан кўриниб турибдики, буларда оҳанг, урғунинг хизмати, қолаверса, сўз қуршовининг аҳамияти катта.

Буйруқ майли шаклидаги феъллар матнда кўчган ҳолларда ҳам қўлланади. Шу ўринда шахс маъноси кўчган ҳолда ифода этилади. Қуйидаги мисолларни чоғиштиринг: *Айтинг, нега мени онам туғмадигин илгари*. Ёки: киши ўз-ўзига гапирганда шундай мулоҳаза юритиши мумкин: *Салимбой, бу китобни олинг*. Ёки: *сув таши, мол боқ, ўтин ёр — барибир, бойга ёқмайсан* (фольклордан).

Буйруқ шаклининг III шахси хитоб, чақириқ, ўрни билан эса, кесатиққа ҳам хизмат қилади. Мисоллар: Биздан озод ва обод Ватан қолсин (И.Каримов). Қани, келсинлар! Буюрсинлар! (бунда вазиятнинг ўрни катта).

Шарт майли. Бу майлнинг белгиси *-си* қўшимчасидир. Шарт майли шаклидаги феълнинг вазифаси одатда эргаш гапнинг кесими бўлиб келиш, лекин у айрим ҳолларда мустақил содда гапнинг кесими сифатида ҳам қўлланади. Худди шу қўлланишларга қараб, шарт формасининг маънолари белгиланади. Бу маънолар қуйидагилар:

1). Кесимдан англашилаётган ҳаракат ё ҳолатнинг юзага чиқиши учун зарур бўлган иккинчи ҳаракат ва ҳолатнинг шартини ифодалайди: *Агар яна шунақа гапларинг бўлса, майли, маърузани мажлисга айлантирамиз*.

2). Пайт билдиради: *ҳар гал қишлоққа келса, уникага боради*. *Кеча келсам, дарс бўлмади*.

3). Истак, илтимос, маслаҳат англашилади: Буни тусланиш парадигмасида ҳам акс эттириш мумкин:

I шахс : *кўрсам, кўрсак* (истак, илтимос)

II шахс: *кўрсанг, кўрсангиз* (илтимос, истак, маслаҳат)

III шахс: *кўрса, кўрсалар* (илтимос, истак, маслаҳат)

Мисоллар: *вақтлуроқ турсанг; онангни кўриб келсанг; янги кўйлагингни кўрсам. Қани энди ота—она шу тобда ўғлини кўрса...*

Баъзи мисолларда шарт формаси тасвирий – таъсирчанликка хизмат қилади. Шарт маъноси сезилмайди ҳам.

Бадий матндан мисоллар: "Райком секретари бола боқиб ўтирса! Шундай замон бўлса – ю, одам ўқимаса (А.Қаҳҳор). Биринчи кўриб турган одамнинг бўлса. Тонгда яланг оёқ полизга тушсангиз борми? Оҳ – оҳ – оҳ! (А.Мухтор) ва б.қ.

Нутқимизда шарт шаклида қўлланадиган, лекин шарт маъноси хиралашган турғун иборалар ҳам талайгина: *ундай бўлса, насиб қилса, минг қилса ҳам, қачон қарасангиз, у ҳам бўлса, менга қолса, қўйиб берса, ростини айтсам, ўзларидан сўрасак, энди, дарс тайёрлашга келсак* ва б.қ. Булар нутқнинг жонлидигини, табиийлигини оширади. Шунингдек, нутқда феъл майлларининг кўчган ҳолда қўлланишлари ҳам кузатилади: *қани, кетдик* (аниқлик майли шаклида). Маъноси: "кетайлик" буйруқнинг I шахс кўпликлигини англатяпти. Яна: *Қор қапчалик ёгмасин..* (буйруқнинг III шахс бирлик шакли). Маъноси: "ёғса ҳам" – шарт, тўсиқсизлик маънолари англашиляпти. *Сен олган гафтарингни келтир* (келтирсанг), *китобни берман.*

САККИЗИНЧИ МАВЗУ

ФЕЪЛЛАРДА БЎЛИШЛИ-БЎЛИШСИЗЛИК

КАТЕГОРИЯСИ

Тил ижтимоий ҳодиса сифатида кишилар фаолиятининг барча томонлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, моддий ва маънавий маданият муваффақиятларини бевосита акс эттиради. Тил кишиларнинг алоқа қилиш ва фикр алмашув қуроли сифатида тафаккур билан узвий боғлиқдир, чунки фикрнинг бевосита воқе бўлиши бу, тилдир.

Билиш жараёни қарама – қаршилиги амалиёт қарама – қаршилигининг ифодасидир. Дунёдаги нарсаларнинг ташқи ва ички томонлари диалектик бирлашган ва бир – бирига қарама – қаршидир, жараёнларнинг муҳим алоқалари уларнинг ташқи кўринишлари орқасида яширингандир. Аммо амалиёт зарурият оддида шу қарама – қаршиликни енга билишни, муҳим алоқаларни акс эттира билишни вазифа қилиб қўяди. Ҳиссий билишда бу вазифани ҳал қилиш мумкин эмаслиги билишни рационал босқич сари силжитади.

муҳим томонларини очишга даъват этилган ҳиссий билишнинг тафаккурга ўтиш имконияти, аввало, сезгида содир бўлади, бу имконият яқкалик билан бир қаторда умумийликни ҳам акс эттиради. Бу унинг ижтимоий табиатидан келиб чиқади. Шунинг учун у ижтимоий одамнинг сезгисидир. Бундай ўтиш тил ёрдамида амалга оширилади.

Предметни ўрганишнинг бирдан—бир тўғри йўли шу нарса ёки ҳодисани ўз ақлимизда қарама—қарши томонларга ажратиш ва шу томонларни алоҳида—алоҳида, ҳамда биргаликда ўрганиш диалектиканинг негизидир. Фақат шундагина бир предмет ёки ҳодисанинг ривожланиш манбаини, унинг тараққиёт йўларини билиб олишимиз мумкин. Бу эса уларни чуқур билишнинг асосий шартларидан биридир.

Худди шу нуқтаи назардан феъллардаги инкор ва тасдиқнинг асимметрик тарзда юзага чиқиш масалаларини махсус категория сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқ саналади.

Ўзбек тилшунослигида иш—ҳаракат билан боғланган маълум аспектлар, масалан, ишнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги маънолари учун шартли равишда "бўлишли" ва "бўлишсиз" терминлари ишлатиб келинади. Бўлишли—бўлишсизлик, тасдиқ—инкор кўринишидаги бу грамматик оппозиция жуда мураккаб, кенг масштабли лингвистик ҳодиса бўлиб, биринчидан, унинг ифодаланиш воситалари ҳар хил (лексик, морфологик, синтактик, оҳанг...), иккинчидан, у бир қанча ҳодисалар билан зич боғланади: сўзнинг лексик—грамматик категориялари билан, интонацион хусусияти билан, морфологик кўрсаткичлар билан, синтактик ҳолат билан...

Бу борада анчагина ишлар қилинган. У ҳақда ўзбек тилининг грамматик қурилишига доир йирик ишларда, дарсликларда, махсус мақолаларда, номзодлик диссертацияларида фикр билдирилган.

Йирик туркологлар В.Банг, А.Н.Коионов, С.Н.Иванов, ўзбек тил—шунослари проф. А.Г.Гуломов, А.Ҳожиев, шунингдек, М.Содиқова, Т.Рустамов, А.Нурмоновларнинг ишларида шу категорияга доир мулоҳазаларга дуч келамиз. Бироқ шунга қарамай, бу кетегория, унинг ички ва ташқи томонлари, услубий хусусиятларини ўрганиш ҳозирги кунда ҳам долзарб бўлиб қолмоқда.

Ҳар бир феълнинг бўлишли ёки бўлишсиз шаклда туриши унинг феъллик белгиларидан биридир. Бўлишли феъл тасдиқни, бўлишсиз феъл инкорни билдиради.

Феълнинг бўлиши шакли инкор белгисининг йўқлиги билан характерланади. Бўлишсиз шакл эса турли воситалар ёрдамида ифодаланади: синтетик, аналитик, оҳанг, сўз қуршови ёрдамида.

Инкор билдирувчи —ма аффикси, умуман, феълларнинг бўлишсизлик белгиси деб қаралади. Бироқ унинг қўлланишида шахс кўрсатадиган ва кўрсатмайдиган феълларга нисбатан ўзига хослик кўзга ташланади. Бу хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

1. Мақсад равишдоши —ма аффикси билан қўллабмайди. Масалан, *гам олгани келди, айтгани келди* формаларидаги биринчи компонентга, яъни мақсад равишдошига —ма аффиксини қўшиш мумкин эмас. Бироқ: *гам олгани келмади, айтгани келмади* қўлланишлари бошқа мақсадни кўзда тутади. Биринчи ҳолатта нисбатан —ма ни қўллашнинг мумкин эмаслиги шу равишдошнинг мазмун хусусияти билан боғлиқ.

2. Инфинитивнинг —моқ ёки —ш аффикси билан ясалган тури ҳам бўлишсизлик аффиксини олмайди. Унинг бўлишсизлик маъноси учун феълнинг бошқа тури қўланади: *сўзламоқ—сўзламаслик, айтмоқ—айтмаслик, ўқиш—ўқимаслик*. Яна қиёсланг: *ўқув—ёзув, ишлов—бошлов—сайлов* (буларнинг айримлари от бўлиб кетган). Шунингдек, айрим формаларда —ма + —в шакли ишлатилиб қолган: *келишмовчилик, англашилмовчилик, тушунмовчилик, етишмовчилик*.

3. Сифатдошнинг —ган ли турида —ма эмас, йўқ ёрдамида ифодалана олади. Бироқ, бу формалар ўртасида услубий фарқлар бор. Қиёсланг: *пахтага бормаган — пахтага борган эмас — пахтага боргани йўқ*.

4. Бўлишсизликнинг морфологик белгиси саналган — ма аффикси феъл ўзагига бирикувчи, урғусиз, сўз таркибидаги жойлашишига кўра ясовчилардан кейин, бироқ, тусловчилардан оддин қўшилиши хусусиятига эга бўлган кўрсаткичдир. Масалан: *гапирмади, сўзламади, келтирмади, эслатмади, айтилмади, келишмади...*

5. —ма аффиксли бўлишсиз шакл баъзан гумон, тахмин маъноларини ифодалашда ҳам қўланади: Масалан: *Тагин дарс бошланиб қолган бўлмасин?* (бошланган бўлиши эҳтимоли). Бу ҳам асли бўлишсизликнинг бошқачароқ кўринишидир. Бу каби ҳолларда матн, оҳанг (сўроқ интонацияси)нинг роли бор, албатта. Мисоллар: *Биздан бахтли борми, ёронлар?* (Асқад Мухтор). *Дарсга нега вақтида келмадингиз? Бу иш сизга ярашадими?* — "ярашмайди" деган маъно бор.

6. Булишмалик аффиксининг маъносини аниқлаш маъниъ ургуусига ҳам боғланади. Мисол: *У кеча келмади. У мажлисга келмади.*

7. Равишдошнинг **-а** ёки **-б** аффикси билан ясалган тури ҳам **-ма** аффикси билан қўллана олади, бироқ бу ўринда юзага келган форма омонимик хусусият касб этади. Қиёсланг: *ўқимай — ўқимасдан / ўқимаган ҳолда*, яъни ургули форма, аксинча, *ўқимай — мен ўқимайин*, яъни ургуусиз.

8. Шахс кўрсатмайдиган феълларда инкор *эмас*, *йўқ* сўзлари ёрдамида ифодаланади. Бинобарин, бу хусусият ҳам шу шаклларнинг отлик хусусиятига эгаллигини яна бир қарра исботлайди. Чунки соф феълларга хос хусусият **-ма** аффиксининг инкор билдиришидир, ёки инкорнинг асосий морфологик кўрсаткич эканлигидир. Тўғри, *"эмас"* баъзан **-ма** шаклида қўлланади, бир хил вазифа бажаргандай кўринади. Қиёсланг: *Сен ёзмагансан* (ёзмаганлик маъносининг тасдиқи, яъни сен ёзмаган одамсан) — *Сен ёзган эмассан* (ёзганликнинг инкори, яъни ёзган одам эмассан).

9. *"эмас"* ва *"йўқ"* сўзлари ҳам баъзи қўлланишларда тенг келгандек кўринади. Ҳолбуки, бу сўзлар айрим жиҳатларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Аввало, *"йўқ"* мустақил сўз, ёрдамчи восита эмас. Бироқ **-ган** ли сифатдош билан қўлланганда вазифа жиҳатдан *"эмас"* ёрдамчисига яқинлашади. Иккинчидан, *"йўқ"* сўзининг инкор воситаси сифатида қўлланиш доираси нисбатан тор. Ишоти: *"дипломант эмас"* дейиш мумкин бўлгани ҳолда *"дипломант йўқ"* деб бўлмайди. Аммо: *ўқиган эмас*, *ўқигани йўқ* типидagi қўлланишлар учраб туради. Аслида, кейинги қўлланишлар ҳам бир-биридан фарқланади. Чунки, айтишлик, *"ўқиган эмассан"* деган ифода "сен ўқиган эмассан" мазмунидаги шахс ё белгининг инкорини англатса, *"ўқиганинг йўқ"* ифодаси эса "ўқиш иши йўқ", яъни ҳаракатнинг инкори маъносини англатади. Сабаби, булар грамматик жиҳатдан ҳам фарқли: *ўқиган эмассан* — бир сўз, бир бўлак. *ўқигани йўқ* — икки сўз, икки бўлак. Бу сўзлар аслида эга ва кесим муносабатидадир. Шу муносабатнинг изи сифатида *"йўқ"* сўзидан олдинги сифатдош эгалик аффикси олган ҳолда қўлланади ва бу аффикс шу гапнинг эгаси билан шахс-сон жиҳатидан мослашиб боради: *мен ўқиганим йўқ, сен ўқиганинг йўқ* каби. Эгалик аффикси олмаган ҳолда қўлланиш учинчи шахсдагина учраши мумкин: *у ўқигани йўқ — ўқиган йўқ*. Демак, қадимда: *менинг келганим йўқ* (келганим — эга, *йўқ* — кесим). Шу билан *"йўқ"* сўзи бу

ўринда "эмас" билан вазифадош бўлиб қолган. Бу ҳол гап қурилмасининг тарихий ўсиши, аста — секин ўзгариб бориши натижасида туғилган.

10. Ўзбек тилида инкор маъносини кучайтирувчи восита сифатида баъзан "на" ёрдамчиси қўлланади. Бу вазифа кўпинча "ҳам" ёрдамчисига тенг келади. Лекин бу ҳол ўзбек тили учун хос хусусият эмас. Мисоллар: *На хотин, на фарзанд кўрмаган* (Уйғун); *На қоғоз исроф қилинмасин, на сиёҳ...* Одамлар беш кундан бери на ишга *чиқолмай*, на *ухлаёлмай* денгиз ёқасида уймалашади (А.Мухтор). Аммо бунга на ўзи *парво қилди*, на Элмурод (Шухрат). Кўришиб турибдики, гаплардаги феъл баъзан бўлишли, баъзан бўлишсиз шаклда қўлланади. Лекин "на" кўпроқ экспрессивликка хизмат қилади.

11. "эмас". "йўқ" ва "на" қўлланиш жиҳатдан ўз позициясига эга. Чунончи, "эмас" ва "йўқ" ўзи бирикадиган сўздан кейин келса, "на" олдин келади. Қиёсланг: *ўқиган эмас — на ўқиган — ўқигани йўқ...* Бироқ эски ўзбек тилида бошқачароқ: *Эмас осон бу майдон ичра турмоқ. Низомий панжасига панжа урмоқ* (А.Навоий). *Бу сўмар муқим, эмас ёлгон* (Муқимий). Бундай қўлланиш ҳозирги замон ўзбек тили учун меъёр эмас.

12. —ма аффиксининг қўшма феълларда қўлланиши айрим хусусиятларга эга. Чунончи: а) бу аффикс кўмакчи феълга (айтиб бўлмайд); б) етакчи феълга (айтмай қўйд); в) ҳар иккисига қўшилади (айтмай қўймайд). Сўнги ҳолатда инкор эмас, тасдиқ англанилади ва бу тасдиқ одатдагидан кўра кучли, қатъий бўлади. Яна қиёсланг: у дунёдан боласиз ўтмади (қўш инкорнинг бошқача кўринишига мисол). Бу ҳол қўшма феълнинг барча типларига бирдай хос эмас. Бошқача айтганда, уларнинг айримларида, масалан, *ол, сол, ташла* кабилар ёрдамида тузилган феълларда —ма етакчи феълга қўшилмайди, унинг етакчи феълга қўшилиши кўмакчиси ўтир, қол, қўй каби ёрдамчилардан бўлган қўшма феълларда мумкин бўлади. Ҳар икки воситанинг —ма аффиксини олиб, қатъий тасдиқ англатиши қўшма феъл учун характерли эмас. Бунинг бир сабаби шуки, қўшма феълдаги ҳар бир элемент инкор маъноси олгач, уларнинг айримлик ҳолати кучаяди ва кўпинча кўмакчи феъл ўз асл мустақиллик ҳолатини тиклайди, натижада қўшма феъл йўқолиб, икки айрим феъл туғилади. Масалан: У янги романи *ўқимай қўймайди* (ўқиб туради) — ...*ўқимасдан турмайди*.

13. Инкор аффикси жуфт феълларда ҳам қўлланади ва одатда биринчи қисмга қўшилади: *ёзади—қўяди* (осонгина) — *ёзмайди—қўяди*

("буни нима қийинлиги бор!"). Бундай хусусият иккинчи қисмининг семантик – грамматик хусусияти туфайли юз беради.

14. Бўлишсизлик баъзан бўлишсизлик шакллари қўлланмаган ҳолда, оҳанг ва сўз тартиби ёрдамида ҳам ифодалана олади. Мисоллар: *Қани энди гап уқтириб бўлса* (А.Қаҳҳор) – "гап уқтириб бўлмайди". *Сиз унинг юрагини қаёқдан билибсиз* (Шухрат) – "билмайсиз", "билмагансиз".

Нутқ услубининг талаби билан бўлишли феъллар бўлишсиз шаклда ҳам қўлланади: – *Сотувчининг қаердалигини айтмайсизми?* – "айтиб беринг" деган маънода (муомалада). Яна қиёсланг: *мен сизни ёмон бўлинг демайман* (А.Қ.). Бу мисолда биргина бўлишли феъл ўрнида ҳам бўлишли, ҳам бўлишсиз икки феълни қўллашдан мақсад муомала муносабатини юмшоқ амалга ошириш, яъни нутқ "дипломатия"сини силиқлаштиришдир. Бунинг яна бошқа кўринишлари ҳам йўқ эмас. Мисолларни чоғингиринг:

1. Ким сизларга айтди ўқитувчи келмайди деб? ("келади").
2. Бизнинг устимиздан арз қилмаган колхозчи йўқ (А.Қ.). – "ҳамма арз қилади".
3. Таҳдид солиб бунги (А.Мухтёр) – "таҳдид соломмайди".
4. Қани, олиб кўрсин – чи! – "ололмайди".
5. Кўчага чиққанингни кўраман! – "чиқмайди" маъносига.

Хуллас, феъллардаги бўлишсизлик шу туркумнинг асосий луғавий грамматик белгиларидан бўлиб, у феълнинг табиатини белгилашда муҳим ўринни эгаллайди.

Мисоллар: Айтасан – а, айтасан! Борасан – а, борасан! Ҳеч иш чиқмади. Ҳеч қандай қарорга келинмади. Ҳеч ким гапирмади. Ҳеч қандай гап қолмади. Ҳеч зоғ қолмади. Сира оғиз очмади. Ҳеч қанақа иш битмади.

ТУҶҚИЗИНЧИ МАВЗУ

ТУЛИҚСИЗ ФЕЪЛ

Феълнинг бу шакли ўзбек тилшунослигида А.Ҳожиёв томонидан махсус – монографик тарзда таҳлил қилинган. Унинг маъно ва вазифалари, шакллари, услубий имкопиятлари, келиб чиқиши у ҳақдаги илмий қарашлар атрофлича баён этилган.

Бу феълнинг ўзаги "эр" сўзидан, яъни "эрмоқ" демақдир.

Илмий адабиётларда унга нисбатан турлича терминлар қўлланилган. Улар қуйидагилар: "вспомогательный глагол", "недостаточный глагол". "неправиль-

ный глагол", "служебный глагол" ҳамда "кўмакчи феъл" (Қаюм Рамазон, 1937), "ёрдамчи феъл" (О.Усмон, Б.Авезов, 1940), "тўлиқсиз феъл" (А.Гуломов, 1954).

"Тўлиқсиз феъл" биринчи марта А.К.Беронков, А.Г.Гуломов, З.Маъруфов ва Т.Шермухамедовларнинг китобида қўлланган (1943). Туркий тиллар ҳақида рус тилида ёзилган ишларда ҳам "недостаточный глагол" термини "–э " феълига нисбатан бирданига қўллана бошланган эмас. Бу термин "вспомогательный глагол" терминиغا нисбатан кейин юзага келган. М.А.Казем – Бекнинг асарида кўрсатилишича ("Общая грамматика турецко-татарского языка, 1838) Давиде 1832 йилда нашр этилган ишида бу феълни бошқа феъллардан ажратиб, тўлиқсиз феъл деб атаган.

"– э " феълига нисбатан ишлатилган мана шу сифат бир қанча хусусиятлари асосида изоҳланади: маънога эгалик мутлақо инкор этилмайди, мустақил маънога эга эмас, феълнинг барча шаклларига эга бўлмаслик; бу атамани у бошқа ёрдамчи вазифаларни бажарувчи барча феъллардан фарқлайди, унинг танланиши мақсадга мувофиқ.

Умумий хусусиятлари:

- 1) Э – туркий тилларнинг бирортасида ҳам мустақил маънога эга эмас (албатта, ҳозирда);
- 2) тўлиқсиз феълга нисбатан тусланиш ҳақида гапирини мумкин эмас. Чунки шахс – сои қўшимчалари ҳаракат бажарувчисини кўрсатади. Тўлиқсиз феълда эса бу йўқ;
- 3) тўлиқсиз феъл шакларида ўзак билан унга қўшилган қўшимча ҳозирги ўзбек тилида ҳам ташқи томондан аниқ кўриниб туради:
- 4) э–ди, э–кан, э–миш... Лекин ўзак мустақил маъносини сақламаган ҳолда, қўшимчалар ҳам шу шакл доирасида ўз хусусиятини тўла сақламаган ёки бутунлай йўқотган;
- 5) тўлиқсиз феъл билан шакланган феълларда маъно бутунлиги билан бирга шакл бутунлиги ҳам бўлади;
- 6) тўлиқсиз феъл билдирган маъно фақат бирор сўзга эмас, бутун бирикмага ёки гапга тегишли бўлиши мумкин: *Давранинг тўрига ўтириб келган Комилжон эди* (С.Аҳмад);
- 7) тўлиқсиз феъл шакларидаги биринчи товуш турғун эмас: *ишлармиш, ишласайди*;

- 8) улар отларга ҳам, феълларга ҳам бирика олади: *бор экан, йўқ экан, отам экан, борар экан, қизиқ экан, беш экан* ва б.қ.;
- 9) кам бўлса — да, бир кесим таркибида бирдан ортиқ тўлиқсиз феъл шакли учраши мумкин: бу сукунат яна қанча давом *этар эди экан?* (М.Исмоилий). Сўзлашувда қисқариш кузатилади: *айтармидийкин* (— айтарми эди экан) ва б.қ.

ЭДИ — аслида **Э—ди** дан иборат. Деярли барча туркий тилларда учрайди. Унинг шиттирокида кўплаб шакллар ҳосил қилинади, фақат шуларгина замон маъносига эга: — **ган эди**, —**ётган эди**, —**ётиб эди**, —**моқда эди**, —**р эди**, (—**мас эди**), —**гувчи эди**, —**моқчи эди**, —**диган эди**, —**гин эди**, —**са эди**.

Бу феъл ҳозирги ўзбек тилида 3 асосий хусусиятга эга:

- 1) нарса — ҳодисанинг ўтган замонга оидлигини билдириш;
- 2) муносабат билдириш;
- 3) пайт эргашганини бош гапга боғлаш.

Матний мисоллардаги қўлланишлар ҳақида мулоҳаза юритинг ва маъно ва вазибаларини баҳолаш:

Ким эдим? Энди ким бўлдим? Дам олиш кунлари тўйиброқ ухлаб олиш одатингиз бор эди. Бизнинг йигитни ҳам катта масофани пиёда босгани учунми, кун ҳийла бетоқат қилган эди... теша билан новдаларни йўнаётган экан. Утиб кетаётган эдим, сизга кўзим тушиб қолди; бир луқма билан жонини олар эди; ҳамма вақт ерга қараб юргувчи эди (П.Турсун); келадиганман, кўрмайдиган бўлиб қолган эди ва б.қ.

ЭКАН — кўп маънолилиги ва турли — туман вазифада келиши билан бошқаларидан фарқланади. У феълнинг —**и/б**, —**а**, —**й** ва —**гач** шаклларида бошқа ҳамма шаклларига бирика олади. —**ган** ва —**а/р** билан қўлланиши ҳам унумлироқ.

У фақат боғлама эмас, турли модал маъноларни ҳам рўйга чиқаради. Мисалан: *Қаерга борсам экан? Ош—нонинг бўлмаса ҳам, бир отиз ширин сўзинг бўлсин экан...*

Унинг отларга ва феълларга бирикиб келиш ҳолларидаги маъно ва вазибалари тенг эмас.

Отларга бирикканда:

- 1) эшитилганлик: *чиройли экан, кўли банг экан;*
- 2) сабабга аниқлик киритиш: *кўнгил экан, тирикчилик экан;*
- 3) фақат шу нарса билан чекланмаслик: *соат экан—ку, секундда ҳам гап кўл;*
- 4) шарт: *агар фойдали экан, нега ишлаб чиқаришмаяпти?! Таажжуб ҳам қўшилиб кетади;*
- 5) муносабат: *онамлар бундан хабардор экан...*

Феълларга бирикканда:

Аввало, феълнинг барча майл шакллари билан бирика олади ва турли — туман маъноларни англатади. Мисолларни қиёслаб кўринг:

1. Бу ерларда қор нега эриб кетди экан?
2. Домла! Калтак есам, рўзам очилади — ку, деган экан.
3. Яхши одам сира ўлмайдики.
4. Кўзим уйқуга кетар экан...
5. Ўша ерларга бир борадиган экан.
6. Лекин инсон ўлмасайкан...
7. Маъруза қилиб бермоқчи экансиз...
8. Одам бир бахтсиз бўлмасин экан...
9. Биз эгарлаб кўйган отни миниб кетавериш экан — да!

Яна қиёсланг: Қачон келаркин? ("эркан"дан унинг қисқарган шакли, "эркин" эса "эркан" билан қадимдан параллел қўлланган ҳам).

ЭМИШ — айрим туркий тилларда ҳозирда ишлатилмайди. Унинг қўлланиш доираси ҳам чекланган. Бироқ отларга ҳам, феълларга ҳам бирика олади: *мажбурий эмиш, келишар эмиш, борган эмиш, ўқийтган эмиш,...*

Хулоса: тўлиқсиз феъл мустақиллигини йўқотиб, грамматикали — зациялашган, унинг **ЭДИ**, **ЭКАН**, **ЭМИШ** шакллари грамматик маъноларни тўлдиради. Улар морфосинтаксисга даҳддор birlikлар.

ЭДИ — замон маъносини билдирувчи шакл, "экан" бундай хусусиятга эга эмас; "эмиш"да ўтган замон шаклига хос хусусият йўқолган ва у фақат модал маъно ифодаловчи шаклга айланган.

"Сўз ясалиши" баҳсида эслатилганидек, ҳозирги ўзбек тилида "ясаш" ва "ясашиш" ифодалари 2 маънода қўлланади: янги сўз — лексема ҳосил қилиш ва сузишнинг у еки бу шаклини юзга келтириш. Мавзунинг номи ҳам шу билан изоҳланади.

Даставвал, **феълларнинг таркибий жиҳати** ҳақидаги фикрларни эслатамиз: ўзбек тилидаги феъллар тузилиши жиҳатидан содда ва қўшма бўлади, деб ўргатилиб, улар доирасига жуфт феълларнинг ҳам киритилиши таъкидланган. Содда феълларнинг ўзи эса яна 2 гуруҳга бўлинган: **туб феъллар ва ясама феъллар**. Туб феъллар диахроник жиҳатдан қисмларга ажралса ҳам, аммо ўзбек тилининг ҳозирги даврида маъноли қисмларга ажралмайдиган феъллар деб таърифланган: *кет, кел* (аммо булар тарихан: *ке + т, ке + л*). Ясама феъллар ё синтактик, ё аналитик воситалар ёрдамида ҳосил қилинган янги феъллардир: *мустаҳкамла, режала, сотиб олмоқ, олиб келмоқ* ва б.қ.

Мавжуд ишларда уларга хос бу хусусиятлар анча атрофлича ёритилган. Масалан, юқорида қайта — қайта тилга олганимиз А.Г.Гуломов, А.П.Хожиевларнинг ишларидан фойдаланиб келинаётган дарслик ва қўланамалар, рисоалар, мақолалардан кўплаб маълумотлар олиш мумкин. Бироқ шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, бу ишлардаги айрим далилларга ёндашувлар ёки уларнинг талқини бир хил эмас. Айниқса, феълнинг аналитик шакллари ва ҳақиқий қўшма феълларга муносабат турлича. Шунинг учун ҳам мутахассислар шу ҳақдаги илмий — назарий манбалардаги фикрлар билан таниш бўлиши ва ўрни келганда ўз мулоҳазаларига ҳам таяниши лозим.

Ясама феълларнинг аффиксация воситасида ҳосил қилиниши ва шу вазифани бажарувчи барча қўшимчаларнинг вазифа хусусиятлари анча атрофлича тадқиқ этилиб, дарслик ва қўланмаларда ҳам ўз ифодасини тонган. Бу фикрлар баёнида зиддиятли қарашлар йўқ даражада, балки бу қайдлар, тавсифлар бир — бирини тўлдиради. Хусусан, улар доирасида ҳам ички ва ташқи ясовчилар, яъни ички ва ташқи ясалиш фарқланади.

Ички ясалишда асосан ҳаракат жарёенининг ҳолис — табиий (объектив) тавсифини беришга хизмат қилувчи морфологик кўрсаткичлар маъно қўламлари, қўлланиш ўринлари, услубий сифатлари, тузилишига кўра

таърифлаб берилади. Булар доирасига *-ла*, *-кила*, *-гила*, *-қила*, */ила* (чўқила—, ташмала—, тортқила—, эзгила—, тепкила—), *-м -сира/*, *-и/нқира* (кулимсира, йиғламсира, оқаринқира), *-мача* (термача—) каби қўшимчалар киритилади. Шунингдек, модал маъно англатувчи, кўмакчи ва тўлиқсиз феъллар ёрдамида ҳосил қилинувчи аналитик шакллар ҳам ички ясалиш тарзида баҳоланади: *ёзиб олмоқ*, *ёзди—олди*, *айта ол*, *айта бер*, *айта қол*, *айта тур* ва ш.к.

Илмий адабиётларда бу тарздаги ифодаларга феълнинг тус (вид) шакли деб ҳам баҳо берилган.

Ташқи ясалишда қуйидаги аффикслар иштирок этади: *-ла* (тарихий вариантлари: *-та*, *да...*), *-а*, *-й*, *-ар*, *-сира*, *-и*, *-к*, *-қ*, *-кир*, *-қир*, *-т* ва б.қ. Қуйидаги сўзларнинг ясалиш асоси ясовчилари ва ясалманинг маъносига диққат қилинг: *тишла—*, *сизла—*, *тақирла—*, *тузла—*, *иккилан—*, *метрла—*, *ўтла—*, *қисма—*, *пуфла—*, *бўша—*, *ўйна—*, *қийна—*, *зўрай—*, *оқар—*, *қисқар—*, *ҳадик— сира—*, *бойи—*, *кечик—*, *беркит—* ва б. қ. Буларнинг айримлари ҳозирги нутқимизда фаоллиги ёки суст қўлланиши билан ажралиб ҳам туради. Улардаги бу хусусият турли нутқ услубларидаги ясалишларни фоиз ҳисобидаги аниқ ҳисоб—китоби йўли билан аниқланади.

Ясама феълларнинг кенг маънода аналитик ҳосил қилинишига нисбатан ёндашувда бир—бирига зид қарашлар, таърифлар, таснифлар, терминологик фарқлар кузатилади. Уларни мухтасар қуйидагича баён этиш мумкин.

Ўзбек тилшунослигида, хусусан феълшуносликда "қўшма феъл" атамаси кенг қўлланган бўлиб, у бирдан ортиқ шаклда қўлланган барча феъл шаклларига нисбатан ишлатиб келинганлиги манбалардан маълум. Ишларда қуйидагича шарҳларни учратамиз:

"... қўшма феъллар икки ва ундан ортиқ феъл ўзагининг бирикишидан ясалади. Ёки: "Қўшма феъл икки ва ундан ортиқ ўзакнинг бирикиб, семантик ва грамматик жиҳатдан бир бутунлик ҳосил қилишидан туғилади. Бу бутунлик ўша таркибдаги сўзларнинг яхлитлигича бир маъно англатиши, орада синтактик муносабатнинг бўлмаслиги, уларнинг бир бош урғуга бўйсунishi, бир синтактик вазифани бажариши ва бошқалар — улар бир сўз ҳолида эканлигини кўрсатади (Қаранг: А.Гуломов. "Феъл", 72—б). Илова тарзида қуйидаги мисоллар қиёсланади:

1. Бу китобнинг охиридан сўраб (ҳол) олади (кесим).

2. Карима бу масаланинг ечилишини онасидан сўраб олади (қўшма феъл кесим).

Мазкур муаллиф қўшма феълларнинг асосан 2 ўзакдан тузилишини, баъзан ўзаклар миқдорининг ортишини (қиёсланг: *айта қол* — *айтиб бериб қўн қол*), буларда асосий ва ёрдамчи қисмларнинг маъно кўламига кўра фарқланишини, 2—ёрдამчи қисмининг аффиксга иқинилигини эътироф этиш таъкидланади. Бундай феъллар грамматик хусусиятларига кўра ҳам 2 гуруҳга ажратилади: от + феъл таркибли қўшма феъллар: *оғам қилди, баён қилди, қарор қилди, яхши қилди*. Шу йўл билан ҳосил қилинган баъзи бирикувлар фразеологизмларни юзага келтиради: *кўз ташламоқ, назар солмоқ, яхши кўрмоқ, бош қотирмоқ, бола кўрмоқ* ва б.қ.

Феъл + феъл таркибли қўшма феълларда биринчи унсур ўз лексик маъносини сақлайди (қўшма феълнинг асосий маъноси ҳам шу бўлади), иккинчи қисм бу ўрида ўз асосий маъносини йўқотиб, биринчи элементнинг маъносига турли қўшимча маънолар ортттиради: ундаги турли оттенкаларни, бу маънонинг модификациясини ифодалайди. Буларнинг биринчиси етакчи, иккинчиси кўмакчи феъл саналади. Қўйидаги мисоллар мазкур фикрни тасдиқлайди: *ағдарилиб кетди, олабер, туратур, ётатур, келиб кетди, юраётинти, тураётинти* ва ш.к. Бу қарани А.Гуломов томонидан илгари сурилган (76—б).

Ўзбек тилидаги исталган феълнинг кўмакчи вазифасида кела олмаслиги ҳам эътироф этилган ва улар қўйидагилар эканлиги бирма—бир санаб кўрсатилган: *ол, бер, сол, қўй, қол, кет, бор, кел, туш, чиқ, бошла, ўтир, юр, тур, ёт, юбор, ташла, кўр, бўл, ўл, бит, ўт*.

Кейинги давр тилшунослигида мазкур муаммога бошқачароқ ёндашиш кузатилади. Тилшунос А.Хожиев ишларида илгари сурган қарашлар диққатни тортади ва ўйлашга мажбур қилади. Хусусан, феълнинг аналитик усул билан ясалишида 2 ҳолни фарқлаш лозимлигини кўрсатади: от + феъл шаклидаги қўшилини ва феъл + феъл шаклидаги қўшилини. Бир қараганда, аввалги фикр билан ўхшашлик бордай туюлади, ammo масалага чуқурроқ ёндашилса, дастлабки фикрнинг ривожлантирилгани, айрим ҳолатлар фарқлангани сезилади.

Кейинги ёндашувда 1 — гуруҳга фақат *қил, айла, эт, бўл*, ёрдамида ясалган ифодалар киритилади: *баён қилмоқ, касал бўлмоқ, ижро этмоқ*

каби. Бироқ шу феъллар қатнашган ҳамма ҳолатда қўшма феъл ҳақида гапириб бўлмайди. Чунки 2 — қисм сифатида қатнашаётган феъллар боғламалик вазифасини ҳам бажаради: *ўқитувчи бўлади* — қўшма феъл эмас. Аммо "тасдиқ қилди" қўшма феъл. Яна қиёсламиз: *тасдиқланди*.

А.Хожиевнинг таҳлилига кўра, икки феълнинг ўзаро бири — кишидан ҳосил бўлган қўшма феъллар ўзбек тилида кўп эмас. Улар англатган ҳосила маъно ҳам компонентлари маъносидан фарқ қилиши лозим. Шунинг учун етакчи ва кўмакчи қисми бирикувлар ўз хусусиятларига кўра қўшма феъллардан ҳам, сўз бирикмаларидан ҳам ажралиб туради. Бу хусусиятлар қуйидагилар:

1. Қўшма феълдан янги маъно англашилса, етакчи ва кўмакчи феълдан асосий ва ёрдамчи маъно ўқилади.

2. Етакчи ва кўмакчи феъл ўртасига юклама қўйиш ҳам мумкин: *кечикиб ҳам қолибман*.

3. Етакчи феъл шакл ҳосил қилувчи қўшимча олинши ҳам мумкин: *кўтариброқ қўйди*.

4. Етакчи қисм жуфт ва такрорий қисмга тенг бўлиши мумкин: *атрофга қараб—қараб қўймоқ; қизариб—бўзариб гапирар эди*.

5. Етакчи феъл уюшиб келиши мумкин: *қуришиб ҳам, музлатиб ҳам, тузлаб ҳам, туйиб ҳам олдилар...* (УТГ, 372—373—б.).

Мазкур муаммо туркийшуносликда ҳам, рус тилшунослигида ҳам яхшигина ўрганилган ва қатор ишлар, тушамлар юзата келган. Уларда ҳам ўзига хос атамалар, таснифлар, ёндашувлар кузатилади.

Татар тили мутахассиси турколог Ф.Ганиев ўзининг махсус ишида бу масаланинг туркологияда ҳали ҳал этилмаганлигини, бу баҳсда чигал, ечилиши лозим бўлган муаммолар борлигини жуда тўғри таъкидлайди. Унинг ишларида илгари сурилган мақсад: туркий тилларнинг ўзига хос табиатидан келиб чиқиб баҳолаш зарур, рус тилига қиёслаб эмас. Чунки айрим тилларда, жумладан рус тилида, бундай феъллар йўқ. Япон ва ҳинд тилларида кўп. Унинг фикрича "собственно сложные глаголы" деб номланган феъллар кўп, луғатларда ҳам акс этган, у қадар баҳсли эмас (бу ўринда от + феъл қолиши кўзда тутилган). "Составные глаголы" (яъни феъл + феъл қолиши) тахминан 40—60 мингга ташкил қилади, аммо луғатларда берилмайди. Сабаби, бундай бирикув кўпинча лексик планда, яхлит луғавий бирлик сифатида олиб қаралмайди; вид билан боғлаб ёки бошқа грамматик категориялар билан боғлаб ўрганилади. Буларнинг феълнинг қўшма шаклидан ёки оддий

бизнингча, феълнинг битта хусусияти наънавий даржада илмий асосланган. Шу билан, айрим ёрдамчи феъл билан бириккан формаларни қўшма феъл эмас, деб таъкидлайди Ганиев Ф. ...шундай экан, мустақил + ёрдамчи сўзлардан ташкил топган сўзларни қўшма демаслик керак, деган хулосани чиқаради. Бизнингча, бу нотўғри қараш. Тўғри, феълнинг қўшма шакли билан қўшма феъл ўртасида фарқ бор. Масалан, модал форма, аналитик форма, замон формалари: *бориб эди* каби. Яна қиёсланг: *ёза олмоқ*, *ойпа билмоқ* — булардаги иккинчи қисм ҳам грамматик вазифа бажаради, модал маъно биддиради.

А.Алексиеровнинг ёзишича, феълнинг қўшма шакли ҳали қўшма феъл деган гап эмас. Туркий тилларда ҳаракатнинг бажарилиш тарзини (характер протекания действия) бидирувчи составли феъллар қўшма феъл бўлиши мумкин. Унинг хусусиятлари битта янги маъно, ягона синтактик функция, компонентларнинг алоҳида—алоҳида қўллана олмаслиги, улар ўртасида синтактик муносабатнинг йўқлиги билан белгиланади. Демак, бу олимнинг фикрича, составли феъллар қўшма феълларнинг бир тури. Уларни ўрганиш эса 2 жиҳатдан аҳамиятли: 1) грамматик тадқиқот сифатида; 2) лексикологик объект, лексикографик манба сифатида. Чунки бундай сўзлар ҳам луғатлардан жой олиши керак. Бу эса тилнинг луғавий бойлигидир. Унинг луғат бойлигига даҳлдорлиги эса бошқа тил сўзларига қиёсланганда, айниқса, маънолар чоғиштирилганда яққол кўринади: *ўқиб чиқмоқ* — прочитатъ, *олиб келмоқ* — принести. Яна қиёсланг: *кириб чиқмоқ* — заходить, *ўтиб кетмоқ* — проходить ва б.

Юқоридагилардан кўришиб турибдики, ўзбек тилидаги қўшма феъл шакллари ифода қиладиган маъно ва вазифаларга фақат шакл нуқтаи назаридан эмас, уларнинг фикр алмашишдаги ижтимоий вазифалари нуқтаи назаридан ёндашиб баҳолаш ҳам мақсадга мувофиқ бўлади. Акс ҳолда, ишларда таъкидланганидек, бу жиҳатдан (қўшма феъл бобида) "камбағаллиги" тўғридай бўлиб қолади. Ҳолбуки, ўзбек тилидаги феълларнинг ўзаро бирикиб, чатишиб кетиши ва хилма—хил маъноларни юзага чиқариши мантида яққол кўришиб турган ҳақиқат. Фақат илмий тавсифларни янада чуқурлаштириш учун тадқиқотларни давом эттириш лозим.

МАЪРУЗАЛАР БЎЙИЧА АМАЛИЙ ТОПШИРИҚЛАР

I. Берилган матнлар таркибидаги шахс-сон кўрсаткичларининг услубий қўлланишларини баҳоланг:

Шахс – сон категориясининг **аниқ, ноаниқ, умумлашган** маъноларда қўлланишига, шахс ва соннинг алоҳида-алоҳида ва бирликда кўчириш қандай шарт-шароитлар билан боғлиқлигига, бирлик ва кўп-ликдаги ифодаларнинг ишлатилиш мақсадларига, қайси шахсда ва сонда кўпроқ услубий мақсад-кўчириш устуңлигига эътибор беринг:

1. Қизил вагон, яна қаерларга олиб борасан сен... 2. Мана буни чиндан ҳам мардик дейдугар. ... донғи кетган отларни шу ерга олиб тушиб суғоради(лар), чўмилтиради(лар). 3. Қани энди бир мўъжиза бўлиб, биз ҳам яшариб қолсагу, Йўлдошвойнинг ёнгинасида жанггоҳга мардона кирсак... 4. Ойниса ийманибгина сўради: – Лобархон кўринмайдиларми? 5. Бу киши Нинахон бўладилар, "Қизил тонг"нинг мудиралари. 6. Ота набирасига насиҳат қила бошлади: – Ёз бўйи таралла бедод қилиб юрамиз, ҳеч нимани ўйламаймиз, қиш тушди дегунча типирчилаб қоламиз. 7. Энди мендай одам шу ерга бориб ўтирсинми? 8. Ёшпасига қириласанлар, фашист газандалар. 9. Қалайсанлар, энди. Юрибсанларми? 10. Сиз меҳмон, биз мезбон. Буюрсинлар, кўнгуллари қандай таомларни тусайди, таъблари қандай суҳбатларни истайди. Гулнознинг бу артистона ўйини бувининг аразини тарқатиб юборди. 11. Бувимлар келишди. – Айт, кираверишсин. 12. Отам қанилар? – Ойниса ҳовли атрофига, боғ томонга аланглаб сўради. 13. Сўранг-чи, Гулноз, эрларидан дарак топдилармикан. 14. Тинчлик берадими ўзи, безор қилди-ку! 15. ... орқадан хитоблар эшитилиб турди: – Омадингиз ўнгидан келсин, йингит! – Хат ёзиб турсинлар! 16. Келиб қолар... – Йўлдош текис қора соқол қоплаган иягини силаб қўйди, – соқолни ҳам оламиз. (Мисоллар Ҳамид Ҳуломнинг "Тошкентликлар" романидан олинган).

II. Тавсия этилаётган матнлар таркибидаги феъл майлларининг услубий аҳамиятига баҳо беринг. Тўғри ва кўчган ҳолдаги қўлланишларни фарқланг:

1. Қандингизни уринг. Яшанг! Кулинг! 2. Юрагингда ёнинг бўлмаса, қайтариб бер – ўзим ичман. 3. Сен эртагаёқ кетасан, топшириқ шу! 4. Яхшиси, далага юр, менинг бригадамда эл қатори ишлай берасан. 5.

Санагани, болам, санагани, майли, - деди хома. 6. Ниқилано, икковининг ҳам боши омон бўлсин. 7. Леънинг раҳми келсин деб, жиндек кўз ёши ҳам қилди Шарифхўжа. 8. ... ора—чора кўриниш бериб, потавон кўнглимни тинчитиб кетсанг бас... 9. Қани энди шу асрий тошлар ёрилиб кетса—ю, уни ўз бағрига яширса. 10. Болаларнинг доғини кўрмасак бўлди. 11. Дадаларимиз худди бизнинг шўх, қувноқ бўла олишимиз учун ўлиб кетган бўлса—чи? — деб тишлатдим мен ҳам. 12. Борсам, сира зериктирмайди.

III. Тубандаги матнлар таркибида ишлатилган феъл замон шаклларига эътибор беринг, уларнинг тўғри ёки кўчма қўлланишини фарқланг: бир замон шаклининг бошқа замон маъносига ишлатилишини, синонимик ҳолатларни, матнлар таркибидаги луғавий воситаларни тушунтириб, асослашга ҳаракат қилинг:

1. Сиддиқжон ялт этиб хотинига қаради. Хотинининг ранги ўчган, ўрнидан туриб боласини беланчкака солди ва қаттиқ—қаттиқ тебратма бошлади. 2. Қарасам, мени тушириб қўйгани кўлини чўзиб келяпти. 3. Бир куни қарасам, дарчани бузаман деб болта кўтариб келаятибди. 4. Андрей бирам бўғилади, бирам аччиғи келади. 5. Ҳоҳласа кетмоқ чопади, ҳоҳламаса бозорга бориб балиқ сотади. 6. Биз, раисимиз айтмоқчи энди эсини таниган боладимиз. 7. Булар кеча оёғинини босган эди, бугун курагинга оёқ босиб турибди, эртага бугунга оёқ қўяди.

IV. Қуйида қайд этилган ҳолатларда илгары сурилган назарий қарашларни ўзлаштиринг, мулоҳаза юритинг, уларга оид м.т.н. мисоллар топиб, қўлланишини асосланг.

"феъл замон" шакллариининг қўлланишидаги умумий хусусиятлар билан боғлиқ бир қанча масалалар бор... Шулардан баъзилар қуйидагилар:

1. Бир замон шаклининг бошқа замон маъноси учун қўлланиши — "кўчма қўлланиш ҳодисаси маълум замон кўрсаткичидаги феълларнинг маълум синонимик конструкцияда бундан бошқа маънода ҳам кела олишини назарда тутади. Бундай қўллаш феъл замон кўрсаткичининг функциясини ва ишлатилиш доирасини кенгайтиради. Кўчиришда феъл грамматик кўрсаткичи иборадан англашилиб турган мазмунни бермайди, демак, бунинг асосий воситаси "грамматик — контекстуал комплексдир"

2. Замон ифодаловчи луғавий воситалағ (кечага, эртага каби сўзлар), одатда, феълнинг замон кўрсаткичи билан маъмуан уйғун бўлади (ҳали бораман, ҳозиргина чиқиб кетди), лекин бундай сўзларнинг уйғунлиги — "пайт мослиги" бир сўзнинг бир н.ч.а хил кўрсаткич билан

бирика олиш тусида ҳам бўлади (*ҳозир кетди* — *ҳозир кетяпти* — *ҳозир боради*). Аммо кўча қўллашнинг "мумкинлик" ва "мумкин бўлмаслик" ҳоллари фарқланади: Қийёсланг: *эртага кетман* — *эртага кетаётirman*. Бироқ: *эртага борман* — *эртага борганим бўлсин*; *эртага бордим (?)* — *эртага бордим дейлик*.

3. Турли хил қўлланишларда феъл замон шаклининг асл маъносига янги маъно орттирилади. Бу маъноларни бир семантик комплексга бирлаштириб бўлмайди, лекин улар шаклининг бир хиллиги билан бирланади. Натижада бир маънонинг бир неча хил шакл билан ифодаланиши туғилади: тўғри ва кўча маънодаги шакл билан. Шунга кўра, бундай кўчириш ҳодисасига нисбатан "синонимик муносабат", "синонимик алмашиш", "замонларнинг синонимияси" каби ифодалар ишлатилади.

Контекстдаги замон маъноси — аниқ маъно — шаклининг одатдаги мазмунига мос келмаганда, кўчиш юз беради (*уйлантиряпти* — *уйлантиради*). Лекин бундай "мумкинлик" ҳар жиҳатдан тенгликни билдирмайди.

4. Нутқ бир шахснинг фикр ифодаланиши тусида бўлганда кўчириш турли шаклларда кўрина олади, чунки нутқ вақтини унинг ўзи белгилайди. Сўзловчининг нутқига бошқанинг нутқи аралашган бўлса, замоннинг кўчиши ҳам мураккабланади. Унда камида 2 замон бўлади. Қўшма гапнинг кўчирма гапли турида бундай мураккаб кўчишлар кузатилади.

5. Кўчириш грамматик шаклининг бир неча маъно учун хизмат қилишини, аксинча, бир маънонинг турли шакллар орқали юзага чиқиши мумкинлигини ҳам кўрсатади.

6. Грамматик шаклининг транспозицияси доим образлилик билан боғланаверамайди. Унинг 2 кўриниши бор: узулал тизимдаги ўрни, *оказионал тизимдаги ўрни* (тавсия этилган назарий қарашларда мазкур мавзуга бевосита даҳлдор диссертация материалидан фойдаланилди).

Фойдаланадиган адабиётлар:

1. Ўзбек тили грамматикаси, 1 жилд — Тошкент: Фан, 1975
2. Ҳозирги замон ўзбек тили, Фахри Камол таҳририда, — Тошкент: ЎзФАН, 1957
3. Шоабдураҳмонов Ш., Асқарова М. ва б.қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. — Тошкент: Ўқитувчи, 1980
4. Шомақсудов Л., Расулов И. ва б.қ. Ўзбек тили стилистикаси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1983

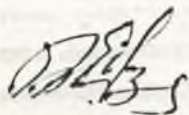
x x x

1. Гуломов А.Г. Феъл. -Тошкент: Фан, 1954
2. Ҳожиев А. Феъл. - Тошкент: Фан, 1973
3. Ҳожиев А. Тулиқсиз феъл. - Тошкент: 1973
4. Ҳожиев А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. - Тошкент: Фан, 1966
5. Қўчқортоев И.К. Суз маъноси ва унинг валентлиги. - Тошкент: Фан, 1957
6. Қўчқартаев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. - Тошкент: Ўқитувчи, 1977
7. Содиқова М. Феъл стилистикаси. - Тошкент: Фан, 1975
8. Шчербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Глагол. - Л., 1981.
9. Расулов А. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. - Тошкент: Фан, 1989
10. Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников X-XII веков. - Ташкент: Фан, 1989.
11. Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси. - Тошкент, Фан, 1992.

МУНДАРИЖА

Уқтириш хати	3
1 – мавзу. Феъл туркумининг ўзига хос хусусиятлари	5
2 – мавзу. Феълнинг вазифавий шакллари	10
3 – мавзу. Феъл категориялари. Шахс – сон категорияси	18
4 – мавзу. Феълларда нисбат категорияси	21
5 – мавзу. Ўтимли – ўтимсизлик категорияси	26
6 – мавзу. Феълларда замон категорияси	28
7 – мавзу. Феълларда майл категорияси	35
8 – мавзу. Феълларда бўлишли – бўлишсизлик категорияси	38
9 – мавзу. Тўлиқсиз феъл	43
10 – мавзу. Феъл ясалиши	47
11. Маърузалар бўйича амалий топшириқлар	52
Фойдаланадиган адабиётлар	55

РНТ

Босишга рухсат этилди 7.09.99. Ҳажми 3,5 босма табақ.

Алди 150 нусха. Буюртма 535

ТошДУ босмахонасида чоп этилди.